KERESZTÉNY MAGVETŐ

XLIX. évfolyam. Szeptember—Október. 5. füzet.

A vallás az intuicionizmus világában.

(*Bergson és James.*)

Irta: **Vári Albert.**

Az élet a maga mozgalmas változásaiban nem ismer határt és megállást. A »teremtő fejlődés« a létnek újabb és újabb alakjaiban nyilvánul a természetben. A lelki világban pedig új irányzatokat hoz létre s az eszmék és gondolatok újabb áradatával temeti el a régit. A haladás útjait mindenütt romok jelzik. Megilletődéssel állunk meg az ilyen romok mellett s az embernek nagy tragédiáját olvassuk ki belőlük. Amibe a maga lelkét vitte bele a mult, amit nagysága és dicsősége örök emlékéül emelt, amire jogos önérzet és büszkeség fölemelő érzésével tekintett: az ma bemohosult sirdomb, amely mellett vagy cinikus nemtörődömséggel vagy pedig szánó sajnálkozással halad el korunk vándora. De az embert az elhagyott romhalmazok és a háta mögött sűrű egymásutánban emelkedő sirhalmok látása sem tudja életösztönétől, tettvágyától és élni akarásától megfosztani. Vagy kiválogatja a múlt romhalmazának értékesithető köveit, vagy pedig lelke mélységéből újabb anyagot hoz elő, hogy abból dicsőségének és nagyságának újabb emlékeit állítsa össze.

Ha a mult századét szellemének megfelelően akarjuk jellemezni, azt a természettudományok századának nevezhetjük. A természetről való ismereteink új alapokat nyertek s csodálatos átalakulásokat idéztek elő. A technika szédítő csodái elbűvölték lelkünket. Külső jóllétünket és kényelmünket hihetetlen mértékben fokozták. A természettudományoknak ez a diadalmas előnyomulása szent ámulattal töltött el. Megbűvölt. Mindenkit lefegy-

verzett. Az egyetlen igazi tudomány lett. Fénylő világa elvakított. Szinte nem is gondolkoztunk. Csak tapsoltunk a győzelmesen előrenyomuló ifjú hősnek. Így történt meg, hogy ez a tudomány, amelyhez különben örök hálánk fűződik, minden nagyobb ellentállás nélkül vonulhatott be olyan területekre is, amelyekhez való illetékességét józan megfontolás után meg kell tagadnunk. Gondolkozásunk központjába lépett. Lassankint mindent az ő álláspontjáról kezdettünk vizsgálni. Az ő csalhatatlannak hirdetett törvényeit alkalmaztuk minden téren. A »természettudományos gondolkozás« lett műveltségünk fokmérője. Mindent eldobni, amit a tudomány módszerével megmagyarázni nem lehet: ez lett a jelszó. Az igazság csak egy lehet s ez pedig az, amit a »tudomány« állít.

Ez a gondolkozás szinte ellenállhatatlan erővel hódította meg a bölcsészetet és a teológiát is. A materializmus, a pozitivizmus, a monizmus, az empirizmus, a szkepticizmus, az ágnosticizmus mind ez irányzatból merítették táplálékukat s ettől kaptak új lendületet. Sőt a teológia is minden áron békét keresett ez új és veszélyes ellenfelével s most a naturálizmus, majd a racionálizmus és a kriticizmus karjaiba dobta magát. Így keletkeztek különböző rendszerek, amelyek nem a való élethez simultak, hanem megfordítva, az életet igyekeztek a maguk prokresztesi ágyához szabni. Szép s a tudományos igényeket kielégítő rendszerek állottak elő, a melyek szembehelyezkedtek a valósággal s a tudomány szuverénitásának nevében megfojtani igyekeztek magát az életet. Ezért esett meg az, hogy valaki mennél jobban rabja lett egy bölcsészeti rendszernek, annál távolabb esett a dolgok és események igazi lényegének megismerésétől s mennél inkább hivévé szegődött egy teológiai irányzatnak, annál inkább elveszítette egyéni vallását. A szempontok lettek urrá a valóság fölött. A szimbolumok erősebbek a lényegnél. A külsőség hódítóbb a léleknél. Keletkezett körülöttünk egy színes és egy káprázató világ, amely olyan, mint a jéghegy, amelyet a nap melege soha sem tud felolvasztani, vagy pedig mint a szinpad, amely olyan távol áll a való élettől. Ebben a festett világban

elveszett az egyén, eltünt a lélek, kihalt az érzelem s a számító értelem mindent a már előre elkészített skatulyáiban rendezett el.

Nem csodálkozhatunk hát azon, ha ez irányzattal szemben az élet mind hangosabban követelte és követeli a maga jogait. Ha azt igényli, hogy minden jelensége és megnyilatkozása ne egy idegen terület látószögéből, hanem önmagában vizsgáltassék. Hogy a fogalmak ne boritsák el a valóságot s a rendszerek ne bénítsák meg az életet. Mert bármilyen szuverén hatalom a tudomány, de öncéllá nem lehet. Eszköz az csupán az élet tökéletesítésére. S átlépte a maga rendeltetésének határát, ha akár a testi, akár a lelki életnek kifejlődését akadályozza.

Az életnek eme jogait s a tudománnyal szemben való emez igényeit csaknem egyidőben hirdeti Franciaországban *Henri Bergson*, Amerikában *William James*. Az első a legnépszerűbb filozófus ma, a másik a vallásos léleknek legigazibb modern tanulmányozója. Amit mi csak sejtettünk, az bennük eleven tudattá változott. Tanításaikból az élet igazi lehellete áramlik felénk. Nem kisértjük meg egymást kiegészítő tanításaiknak részletesebb ismertetését. Csupán nehány gondolat közlésére szorítkozhatunk, amelyek mutatni fogják a vallást az intuicionizmus világában.

a) *Bergson.*[1]

A filozófusok szerint a megismerésnek két módja van. Az egyik bizonyos álláspontból kiindulva, kivülről szemléli a dolgokat; a másik nem foglal el semmiféle álláspontot, hanem belemerül magába a dologba. Bergson szerint az első csak relativ ismeretet nyujt, a második eléri az abszolutat.[2] Pl. akárhány képet látunk egy városról, azok csak relativ ismeretet nyújthatnak róla, mert azok csak szimbolumok. Tökéletes képet csak úgy nyerünk, ha látjuk magát a várost. Az abszolutum vagy tökéletes megismerés csak *intuició* által érhető el. Mi az intuició?

[1] Érdekes jelenség, hogy míg a neokatholicizmus kitörő örömmel fogadja a bergsonizmust, addig a pápai párt egyszerre három művét tette indexre.

[2] Henri Bergson: Bevezetés a metafizikába. Ford. Fogarasi Béla.

»Intuició a neve annak az intellektuális megérzésnek, mellyel valamely tárgy belsejébe helyezkedünk, hogy megtaláljuk azt, ami abban egyetlen és kifejezhetetlen.« Az az eljárás pedig, »mellyel a tárgyat már ismeretes, tehát más tárgyaknál is meglevő elemekre vezetjük vissza, elemzés« (analizis). Az elemzés e szerint a tárgytól teljesen különböző szempontokat vesz fel s ezeket a végtelenségig szaporítja, anélkül, hogy elérné az abszolutat. Míg az intuició »egyszerű folyamat«. Ebből látható, hogy mi különbség van a pozitiv tudomány és a metafizika között. A pozitiv tudomány útja az elemzés, amely folyton szimbolumokkal dolgozik s a relativon túl nem megy. Míg a metafizika álláspontok és szimbolumok helyett intuició útján magát a tárgyat ragadja meg s ha lehetséges, eléri annak a tökéletes valóságát. Az elvont eszmék, a szempontok, a szimbolumok szükségesek a tudományos vizsgálódáshoz, de nem helyettesíthetik az intuiciót, ami egyedül segit megismerni azt, ami a tárgyban egyedüli és lényeges. Éppen abban áll sokszor a pozitiv tudomány tévedése, hogy a mesterségesen egymás mellé állított fogalmakban magát a tárgyat látja, pedig az a valóságnak csak puszta árnyéka. Igy születnek a fogalmak és szempontok sokasága szerint a különböző *rendszerek*, amelyek az egymás elleni küzdelemben merülnek ki éppen azért, mert a valóságot utól nem érhetik. Az igazi metafizikának, ha komoly tudomány akar lenni, túl kell mennie a fogalmakon, hogy elérjen az intuicióhoz. Ez nem azt teszi, hogy a metafizika fogalmak nélkül is ellehetne. De fölszabadulni »a merev és leszögezett fogalmaktól« s helyökbe »hajlékony, mozgékony, majdnem folyékony képzeteket« alkotni, melyek az intuició tovatünő formáihoz simúlnak: ez az igazi metafizika.

Intuicióból eljuthatunk az elemzéshez, de elemzés útján intuicióhoz soha. Egy előttem ismeretlen költemény összehányt betüiből nem fogom soha egybeállítani az eredeti költeményt, de ha ismerem a költeményt, akkor csakhamar egybeállíthatom a betükből. Miért? Mert a betük nem alkotórészei, hanem csak kifejező részei a

költeménynek. A dolog igazi alkotórészeinek és a kifejezés részeinek az összezavarásából származik Bergson szerint mind az empiristák, mind a rációnalisták tévedése. Mind a kettő a szimbolumrészeket összezavarja a valódi alkotórészekkel, az elemzést az intuicióval, a természettudományt a metafizikával. Azért vész el az empirizmus az általános tagadásban, mert az eredetit a fordításban, a dolgot a szimbolumokban keresi s mivel nem találja, megtagadja létezését. Ugy tesz, mint a gyermek, aki a falakon átsuhanó árnyakból akar játékszert csinálni. Ezért nem tud a racionálizmus személy és személy között különbséget tenni. A »személy egysége« cimen egy üres formát talál s ehhez szabja az élő, cselekvő, konkrét személyiségeket, akik között Péter az, aki Pál. Az ilyen filozófusok odajutnak, hogy »üres énjükből valami feneketlen tartályt csinálnak, amely semmivel sem inkább a Pálé, mint a Péteré, amelyben helye van az egész emberiségnek, vagy Istennek, vagy a létnek általában, amint tetszik«. Az igazi filozófia nem raktáron tartott fogalmak alapján dolgozik, amelyeket alkalom szerint előrántva, most Péterre, majd Pálra alkalmaz, hanem minden egyes tárgynál új erőfeszítéssel a tárgyhoz szabja a hozzá egyedül illő fogalmat. Az igazi filozófia »nem válogat a fogalmak között s nem foglal állást valamely iskola mellett, hanem intuiciót keres, amely egyetlen, a melyről egyformán leszállhatunk a különböző fogalmakhoz, mert az iskolai elkülönüléseken kivül helyeztük azokat.« Ezen az úton látjuk meg, hogy a tétel (thésis) és ellentétel (antithésis) egyaránt a valóságból származik s bár szemben állanak, de azért kibékülnek egymással.

Hogy azonban ezt elérhessük, meg kell változtatnunk gondolkozásunk és értelmünk megszokott munkáját. Nem a fogalmaktól kell a dolgokhoz mennünk, hanem a dolgoktól a fogalmakhoz. A »megismerés« ne a fogalmaknak egymással való végtelen kombinálása legyen azért, hogy a valóságnak valami olyan alakját kapjuk, amely érdekeinknek megfelel s amely pártállásunkat támogatja. A megismerés célja csak maga a megismerés legyen s értelmünk mindig »érdektelen munkát« végezzen. Ellenkező

esetben »a filozófiát mindörökre iskolák között való torzsalkodásra kárhoztatjuk«. »Vagy nem lehetséges a filozófia és a dolgoknak minden megismerése gyakorlati megismerés, mely a belőle húzott haszonra irányul, vagy abban áll a filozófálás, hogy az intuició megfeszítésével magába a tárgyba helyezzük magunkat.«[3]

De miben áll az intuició természete? Mi különbség van közte és az elemzés között? Az elemzés mindig változhatatlan és mozdulatlan fogalmakban végződik. Ezek a mozdulatlan és változhatlan fogalmak teszik a »tudomány« alapját. Ellenben a »lelki állapot« folytonos változásban áll. »Nincsen eszmélet emlékezés nélkül.« Mostani érzéseinkhez a múlt emléke tapad. A jelen mindig magában foglalja a múltnak folyvást nagyobbodó képét. A múltnak ez a továbbélése a »tartam«. Ettől szorosan megkülönböztetendő az »*idő*«, amely csak arra való, hogy »a különböző tartamok között megkönnyítse az összehasonlítást«. Ebből látszik, hogy mi különbség van az elemzés és intuició között. Az első mindig a mozdulatlannal dolgozik, míg az utóbbi, a mozgalmasságba vagy a tartamba helyezkedik. A valóságos vagy a konkrét mindig változékony, míg az elem változatlan. Tévedésünk éppen abban áll, hogy azt hisszük, hogy változatlan fogalmakból és sémákból fölépíthetjük a mozgékony valóságot. A mozdulatlan szempontok csak állomások a mozgás hosszában. Bármennyire is szaporítjuk azok számát, belőlük a valóságot meg nem alkothatjuk, mert nem részei a mozgásnak. Sem szempontok, sem szimbolumok a valóságot soha elénk nem állíthatják. Ide az kívántatik, hogy intuiciónk megfeszítésével a tartam konkrét felfogásába helyezkedjünk s újabb erőfeszítéssel követve a tartam folyását, meghaladjuk önmagunkat. Így nyílik meg előttünk fölfelé és lefelé két út, amelyek egyikén az anyagnak, a másikán az öröklétnek ismeretére jutunk. »E két határ között mozog az intuició és ez a mozgás maga a metafizika.«[4]

Bergsonnak a fentiekben röviden vázolt módszeréből

[3] U. o. 21. l.
[4] U. o. 29. l.

tisztán látszik, hogy ő az ismeretszerzésnek egy egészen új útját jelöli meg. Eddig az volt az általános felfogás, hogy ismeretekhez csak az értelem útján jutunk. Bergson meggyőzően mutatja ki, hogy az értelem csak fogalmakat és szimbolumokat nyújt, de a valóság megismerésére nem vezethet. Módszere ennyiben antiintellektuális. De hát van-e más olyan tehetségünk, az értelmen kívül, amelyyel ismerethez juthatunk? Bergson szerint van. És ez az intuició, amelynek helye az ösztön és az értelem között van. Számos szép példával igazolja, hogy az ösztönnek milyen nagy szerepe van a megismerésben. Mert »amig az értelem csak azt ismeri, amit az érzékek elérnek és azt is csak kivülről, az ösztön távolból és belsőleg is tud megismerni.« Ez a megismerés bár túl esik az értelem határán, de azért sem nem képtelenség, sem nem megfoghatatlan miszterium. Azonban az ösztön magában véve még sem elégséges az ismeretszerzésre. A megismerendő problémákat az értelem adja fel. Igy szükséges a kettőnek együttműködése. De ahol a tiszta értelem cserben hagy, ott még az intuicióra szélesbedett ösztön megmutathatja a kivezető útat. Igy emelkednek a »tudományos igazságok« fölébe a »metafizikai igazságok«.[5]

b) *James.*

Amig Bergson az emberi léleknek tudattalan vagy tudatalatti területét fölkutatta, annak értékét megállapította: addig *William James*, a Harward egyetem világhirű pszichologusa, az amerikai iskola megalapítója, azt bizonyitotta be, hogy ennek milyen nagy szerepe van a vallásos lélektanban. Ez t. i. az az út, amelyen az ember Istenhez emelkedik. Igy született a legújabb valláslélektan, melyet a következőkben ismertetünk:[6]

Általánosan elterjedt módszerré vált az, hogy a vallási igazságokat is az értelem és a logika mérlegébe tegyük. Ami üti a mértéket, azt elfogadjuk, ami nem üti, azt eldobjuk, mint érthetetent és megfoghatatlant. Az ér-

[5] René Gillonin: „Henri Bergson: filozofiája." Ford. Farkas Zoltán. 16 s köv. l.

[6] A valláslélektan mai problemái. Új élet. 1912. évf. 145. és 501. l.

telemnek a túlbecsülése volt az alapja azoknak a rendszereknek, melyek a középkori skolaszticizmustól Kantig keletkeztek. Sőt maguk az egyházak is elfogadták ezt az alapot. A katholicizmus teljesen az intellektuálizmus álláspontjára helyezkedett s kimondotta: »ha valaki azt állítja, hogy az egy igaz Isten, a mi teremtőnk és urunk az emberi *értelem* műveiből meg nem ismerhető, — legyen átok alatt«. (Vatikáni zsinat.) A protestántizmus egy része pedig odáig jutott, hogy a vallást és a tudományt azonosította s a vallást egészen a tudomány alapjára kívánja helyezni, feledve, hogy ami tudomány, az még nem vallás s ami vallás, az már nem tudomány.

Ezen vallási racionálizmus ellen kel ki a leghatározottabban a legújabb valláspszichológia, amelynek vezére *James*. Ez a vallás gyökerét a léleknek a tudatalatti világába: az érzelmek és az ösztönök területére helyezi. A vallás nem tudás, nem logika, hanem »benső élmény«, intuició. Ezen benső élmény ellen lehet küzdeni a logikának, az értelemnek s a tudománynak minden fegyverével, de ezek a vallásos kedélyről sértetlenül visszapattannak. Akinek lelkében él a hit, melyet életösztöne sugall, az ellen a legélesebb dialektikával is ok nélkül küzd az ateizmus. Akinek lelke mélyéből előretör a vallásos érzelem, azt semmiféle ellenérvekkel nem lehet eltántorítani a vallás útjáról. Amint *James* írja: »Helyezkedhetem a fanatikus természetbúvár álláspontjára is és feltehetem, hogy semmiféle más valóság nem létezik, mint az érzéki tapasztalaté és a természettörvényeké. De mindenkor, mikor így gondolkozom, egy benső hang azt sugja nekem: bolondság, csalás és önámítás! ha százszor fölékesíti is magát a tudománnyal. Az emberi tapasztalat teljes kifejlése arra kényszerít, ha azt a maga élő valóságában szemlélem, hogy túllépjem a tulajdonképpeni tudomány körzetét. Teljesen kétségtelen, hogy a valóságos világ másforma és sokkal szövevényesebb, mint a tudomány felteszi. És ezért ragaszkodom a hithez.«

A *James* által körülírt ezen belső, vallásos lelki élmény szorosan megkülönböztetendő a hivatalos egyházak vallásától. A hivatalos egyházak vallása szerinte nem

egyéb, mint »művészet az Isten kegyét megnyerni«. Az ima, áldozatok, dogmák, ceremóniák, mind arra irányulnak, hogy Isten akaratát a mi javunkra fordítsák. De a *James* vallása egyéni vallás, egy fölséges és megnyugtató bizalom Istenben, amely titkos energiákat fakaszt az emberben, amelyek segítségével boldogságának munkása lehet. »Ki tudja — így kiált fel — vajjon mindegyikünket nem-e az ő hite Istenben segíti ahhoz, hogy a rája váró feladatot hatályosabban legyen képes megoldani.« »Még ha egészen bizonyos volna, hogy egy felsőbb lényben való hit illuzió, ez sem változtatna azon, hogy ez a hit a világ erkölcsi energiáit szaporítja.«[7]

A rideg racionálizmus nem tudja megérteni a mindennapi ember lelki világán fölül emelkedő vallásos jellemeket. Éppen ezért a vallásos érzésnek az ő lelkükből előtörő s magasra csapó lángját pathologikus tüneteknek tekinti csupán. Igy a Pál apostol vallásosságát az epilepsziából, *Assisi Ferencét* terhelt születéséből, *Fox, Carlyle* és *Kálvinét* gyomorbajból származtatja. *James* ezt az eljárást gyermekesnek és egyoldalúnak mondja. Igaz ugyan, hogy a vallási rajongóknál sokszor mutathatók ki pathologikus tünetek, de ez az ők vallásos érzését nem bántja s annak értékét nem csökkenti. Hiszen a genie is pathologikus egyén. De akár hányszor éppen a beteg idegzet teszi alkalmassá arra, hogy ott is lásson és érezzen, ahol a közönséges ember semmit sem veszen észre. Ugyanez áll a nagy vallási egyéniségekről is. Meglehet, hogy éppen gyönge idegzetük képesíti arra, hogy egy felsőbb világ inspirációját megértsék és felfogják. Innen származnak a prófétai viziók. A közönséges gondolkozásu ember nem érti meg ezeket s egyszerüen hallucinációknak nevezi. De még ez esetben sem lehet megtagadni ezeknek egyéni és szociális értékét. Azonban amit a logikus gondolkozás nem ért meg, azt az intuicióvá növekedett ösztön »megérzi«. E ponton is találkozik *James Bergsonnal*, amidőn a kiváló vallásos jellemek életéből kiolvassa, hogy »az embernek a közönséges érzékein kivül van még egy benső érzéke is a valóság felfogására«.[8]

[7] The will to believe. 1897.

[8] A vallás lélektan mai problemái. 154. l.

James a vallásos embereknek két tipusát különbözteti meg, ú. m.: az *optimista* és *pesszimista* tipust. Az elsőnek jellemvonása a derült és nyugodt kedély, amely Istenben minden szépnek és jónak forrását látja. Nem félelemmel, hanem gyermekies bizalommal közeledik hozzá. Vallásos hite boldogsággal aranyozza meg egész életét. A bűnről nem sokat tud. Önmagával nem igen foglalkozik. Az élet sötét és fájdalmas oldalai iránt nincsen érzéke. Ezért megveti a lemondást és az aszkézist. Elfordítja tekintetét a betegségtől és a haláltól. A félelmet, a gondot megveti. Nem a szenvedés és önkinzásban keresi gyógyulását, hanem a bizalomban és az örömben. Minden vallás kebelében találhatók ilyen optimisták, akik szt. *Ágostonnal* így gondolkoznak: »Csak Istent szeresd s aztán tehetsz, amit akarsz.« Ez az optimizmus szülte Amerikában azt a vallásos mozgalmat, melynek »kedélykura« a neve s jelszava ez: »A jókedvnek gyógyító ereje van.« Ennek a mozgalomnak a jelentőségét egy amerikai iró így irja le: »Az emberbe a félelem már világra jötte előtt beoltatik, félelemben nevelik fel, egész életét a halál és a betegség miatti aggályok és izgalmak között tölti el. Mindez tompítja szellemi energiáját és lassankint teste is ugyanezen sorsra jut. Gondoljatok millió és millió őseitekre, akikre szintén ilyen óriási nyomás nehezedett. Csoda-e, ha van még egészség a földön?! Csakis a végtelen isteni szeretet és erő ellensulyozhatja ezt a kártékony hatást.«[9]

A pesszimista vallási tipus éppen ellentéte az optimistának. Neki nincsen érzéke az élet derüs oldalai iránt. Előtte a világ egy nagy siralomvölgy. A mi sorsunk balsors. Gazdagság, hirnév, ifjúság és egészség tünő álom csupán. Kétségbeejtő az ember állapota e világban. De éppen ez a kétségbeesés szüli a pesszimista tipusnál a megváltás és újjászületés utáni vágyat. Mivel mostani lelki állapota nem megnyugtató, erősen vágyik egy más szellemi élet után. A végén is a hitben találja meg a lelki hármóniát, a megnyugvást. Ennek a pesszimista tipus-

[9] U. o. 159. l.

nak igen szép példája *Tolsztoj*, aki elveszítette hitét a vagyonban, tudományban s kétségbeesésében állandóan az öngyilkosság gondolatával foglalkozott. De egy érzés állandóan dolgozott benne, amelyet ő »isten után való küzdelemnek« nevez s amely nem az »értelemből«, hanem a »szivből« jött. Ez az érzés Istenhez vezette s nála találta meg a segitséget. A megtérés útja nem ugyanaz minden pesszimista tipusnál, de a valláspszichologia feladata éppen az, hogy megvilágítsa a megtérés különböző útjait.

Még egy nagy kérdése van a modern valláspszichológiának. Vajjon annak az intuitiv hitnek, mely egy felsőbb lényhez kapcsolódik, van-e objektiv alapja? Mivel igaz és letagadhatatlan tény az, hogy az emberek hisznek Istenben, lehet-e ebből arra következtetni, hogy Isten valósággal létezik? Ha van értelmünkön kivül olyan belső tehetségünk, amely minket egy szellemi világgal hoz kapcsolatba, épithetünk-e ebből hitünk számára tudományos alapot is?

E ponton ismét összetalálkoznak *Bergson* és *James*. James ugyanis elfogadja *Meyersnek* a »tudatalatti pszichikai viszonyokra« vonatkozó felfedezését, amit »szubliminális én«-nek nevezett. Mit jelent ez? Azt, hogy az ember személyisége három koncentrikus körből áll: 1. A centrum. 2. periferiák. 3. a tudatalatti terület. Ez utóbbiról öntudatunk nem bir tudomással. Az csak »bizonyos lelki állapotban« jelentkezik, hogy átvegye egy felsőbb világ kijelentéseit. A genik munkája, a nagy felfedezések mind ilyen kinyilatkoztatásoknak tekinthetők. Ezzel lehet megmagyarázni a vallási tüneményeket is. Igy pl. a megtérés azt jelenti, hogy azok a lelki energiák, melyek »a tudatalatti énben lassankint összegyültek, fokozatosan vagy hirtelenül betörnek az öntudat, az első én területére.«[10] Igy lehet a vallástlélektan többi jelenségeit is e hipotézissel igazolni. Már pedig a tudomány szempontjából is igaz az a hipothézis, amellyel a tünemények egy nagy csoportja megmagyarázható. Igy tehát »az Isten-

[10] U. o. 512. l.

ben való hit tudományos szempontból nem tekinthető kevésbé tudományos hipothézisnek, mint a természettudomány feltevései, mert éppen oly jól tudjuk vele a vallástünemények magyarázatát adni, mint pl. a fizika magyarázatát adja az éterelmélettel a fénytüneményeknek«. James azáltal, hogy ezt a módszert a vallástlélektan területén is alkalmazásba vette, megalapítója lett a *vallási pragmatizmusnak*, amellyel új fejezetet nyitott a vallás-pszichológiában.

Az intuicionizmus megvilágításában a vallásnak sok kérdése egészen új színben tünik föl. Az inspiráció, a kijelentés, az Istenben való hit, a megtérés, az imádság stb. elveszti eddigi misztikus színezetét s mint természetes lelki jelenség, úgy tünik fel, amely a tudományos igényeket is kielégíti. Az a merev dogmatizmus pedig, a mely eddig a csalhatatlanság köpenyébe burkolózva, a vallás kizárólagos letéteményesének hitte és hirdette magát, elveszíti föltétlen tekintélyét és uralmát. A vallás fölszabadul annak sulyos bilincsei alól s visszatér oda, ahol egyedül van méltó helye: az emberi lélekbe, ahol mint a többi pszichológiai jelenségek, úgy mutatkozik. Ezért hisszük, hogy *Bergson* és *James* neve nem csak új útat jelent a gondolkozás történetében, hanem új erőt kölcsönzött a vallásnak s új kilátásokat nyitott a vallás-pszichológiában is.

A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.

Irta: **Dr. Borbély István.**

(Folytatás.)

B) *Báthory Kristóf idejében. (1576—1581.)*

Nemcsak Dávid Ferencnek, hanem az alkotmánya szerint még fejletlen unitárius egyháznak is végzetes szerencsétlensége volt az a családi viszály, amely az egyház reprezentánsának, Dávid Ferencnek familiaris nyugalmát feldúlta.

Dávidnak első felesége — nevét nem tudjuk, csupán azt, hogy a gyerekek mind ettől valók — 1570-ben meghalt.[174] Családi állapota arra kényszerítette, hogy 1572-ben újra nősüljön. Második felesége egy kolozsvári szép és vagyonos, de indulatos és szenvedélyeit fékezni nem tudó nő volt. Házasságuk talán épen azért, mert gyermektelen vala, boldogtalan volt s Barát Katalin — ez volt neve az új feleségnek — 1574-ben házasságtöréssel vádolta urát. Jakab Elek a nagyszebeni ág. ev. püspöki levéltárban levő zsinati végzés gyűjtemény másolatából eképen foglalta össze a vádat: »A viszálykodásra alkalmat a ház szolgáló cselédje adta, ki asszonyát nyelveskedésével megbántotta s a vett elégtételért őt perbe is fogta. A férj megtagadta hitvesétől tanácsát és védelmét, a cseléd részére állott s azt tanácsal és pénzzel segítette.«[175] Hogy a vád ebben a formájában nem lehetett

[174] *Jakab* E.: Kolozsvár tört. II. köt. 224. lap szerint 1570-ben a kolozsvári egyházfiak számadásában e bejegyzés olvasható: *„Dávid Ferenc felesége temetéséért fl. 12"*.

[175] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke. 213. lap.

igaz, azt fölösleges állítanom, mert magától értetődik. Hogy a *férj* ki egyszersmind püspök, tehát a társadalom erkölcsi életének is őre — feleségével szemben cselédjével fogjon össze: — oly rágalom, mely valóság esetében Dávidot a közmegvetésnek tette volna ki. A tények viszont azt igazolták, hogy egyéni tisztességes elszánt hivei előtt idő multán mind nagyobb és nagyobb lett. Sokkal valószínűbb az, amit a kortárs Possevino jegyzett föl, ki a gyermektelenséget »öregkori gyöngeségből következettnek« tartotta.[176]

Bármi is volt a válás igazi oka, tény az, hogy a per megindult. Azonban mindjárt a legelső aktussal megakadt.[177] Dávid azt kívánta, hogy ügyét a kolozsvári városi tanács tárgyalja. Barát Kata a fejedelemhez föllebbezett s azt kérte, tétessék át válópere az egyházi bírósághoz. Mindkettőjüknek jogos volt kívánsága. Barát Kata pár évvel ezelőtt még hithű kálvinista lévén, érthetően vágyott vissza abba az egyházba, melyet az ura kedvéért hagyott el; most urát meggyűlölvén, meggyűlölte ura hitét is. Viszont Dávid Ferenc az unitárius szuperintendens semmiképpen sem akarta ügyét azoknak a papoknak ítélete alá bocsátani, kikkel nem is olyan régen élet-halálharcot vívott. A fejedelem a szokásjog alapján Barát Katának adott igazat s a válópert a magyar és szász nemzetbeli hitvallású papok zsinati gyűlése elé utalta. E zsinat »nationalis vagy provincialis synodus« »engesztelhetetlen gyűlölség« megokolással 1576 jan. 10-én Nagyenyeden felbontottnak jelentette ki a házasságot. »A felek elválasztatván, a nőnek egy, a férjnek két évig új házasságot kötni megtiltatott. Az ítélet végén az van mondva, hogy bár Dávid Ferenc szuperintendensi tisztétől elmozdíttathatott volna, mert aki házának nem tud feje lenni, kevésbé tud az egyháznak, minthogy azonban a zsinati papságnak ehhez lényegileg nincs köze, ha tetszik, függesszék fel tisztétől hívei.«[178] Ha pedig nem függesztik

[176] *Possevino*: Atheismi Lutheri, etc. Vilnae, 1586. 97. lap.

[177] Ennek az előpereskedésnek aktáit *Benczédi* Gergely közölte a Ker. Magvető 1885. évf. 363—369. lapon. Eredetije a Kolozsvár városi levéltárban. Fasc. I. nro 44. sz. alatt.

[178] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke I. köt. 213. l.

föl, — tette hozzá a fejedelem Báthory István, ki a nagyenyedi zsinaton jelen volt, — bírják és tartsák meg őt, *hogy még inkább megrothadjon.*«[179]

Hogy Dávidnak, mint férjnek és családfőnek boldogsága szétfoszlott e határozattal, az az egyház szempontjából kevésbé lényeges. Sokkal fontosabb volt az, hogy a válóper okot és alkalmat szolgáltatott az *unitárius püspök* polgári helyzetének meghatározására. Eszerint személyileg az unitárius püspök ép úgy, mint bármely lutheránus vagy kálvinista polgár, a provincialis synodus határozatának engedelmeskedni tartozott, — tehát olyan összetételű synodusnak, amelynek tagjai között unitárius egy sem volt. Ami más szóval azt jelenti, hogy az unitárius püspök (s vele együtt az egyház) csak dogmatikai téren volt önálló (autonóm), ellenben közjogilag nem volt az államkormányzásnak aktiv szerve. Mondhatnám úgy is, hogy a püspök s általa az egyház csupán a hit dolgaiban volt független, bár az innovatio ellenes törvény itt is megjelölte a függetlenség határát; ellenben mint állampolgárok, a püspök is, meg papjai is rájuk nézve idegen (mert nem unitárius) hatóságnak voltak alávetve.

Ennek a visszás helyzetnek magyarázata az, hogy a protestántizmus akkor, amikor a katolikus vallást, mint államvallást elnyomta s államteremtői szerepéből kiszorította, nem lett államvallássá. A protestántizmus Magyarországon nem illeszkedett be az alkotmány kereteibe, hanem erről megfeledkezve, egészen új közjogi rendet akart teremteni. Ez a törekvése János Zsigmond alatt lehetségesnek látszott, mert az uralkodó maga is híve volt az új hitnek. Azonban rögtön megváltozott a helyzet Báthory István uralkodása idején, ki az állam belső (és külső) életét nem az újító protestántizmusnak, hanem a régi római katolicizmusnak szempontjából tekintette. — Báthory előtt *dogmai* dolgokban létezett csupán négy felekezet (r. kat., luth., kálv., unit.); az állam szempontjából csak kettő: katolikus és protestáns. Személyileg (ad personam) és állampolgárilag mindenki ezek közül az

[179] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke I. köt. 213. l.

egyikhez vagy a másikhoz tartozott. Ahhoz, hogy ez a helyzet az unitáriusokra nézve már 1575-ben ilyen formában tisztázódott, alkalmat Dávid pere szolgáltatott. Ha például valamelyik közpappal esett volna meg e familiaris casus, az ügyet az unitárius püspök elé lehetett volna utalni. Dávid mint lutheránus püspök 1559-ben felbontottnak jelentette ki Fodor Mihály és Reketyei Marzsinay Margit házasságkötését[180] s később (1578-ban) is ad ki teljes érvényű diszpenzációt.[181] Ám, minthogy *legelőször* éppen a *püspökkel* esett meg a baj, volt kénytelen Báthory lehetőleg személyes kapcsolatoktól mentes bíróságot delegálni, ami által akarva, nem akarva az egyházat magát is megalázta.

Ilyen volt az unitárius egyház helyzete Báthory Istvánnak lengyel királlyá választásakor. Utóda Kristóf a hagyományok szerint erős katholikus, ki az unitárizmust ki akarta írtani Erdélyből. Mint Erdély helytartója, országgyűlésileg fel volt hatalmazva bárminek a végrehajtására, a fontosabb ügyekben azonban a tényleges fejedelemnek, Báthory Istvánnak tanácsát is ki kellett kérnie.[182] Kettő látszott ilyen fontos ügynek: egyik azon vidékek lakosságának preventiv féken tartása, amelyekről gondolni lehetett, hogy az uralkodó távozását esetleg Békés Gáspár javára fogják felhasználni. Ha a szászoktól nem is kellett tartani, bár azok — mint állandó hű császárpártiak — sem látták szívesen Báthorynak a császárral versenyezni akaró hatalmát, sok ok volt aggódni a székelyek miatt, akik »régi szabadságaikért, a tiszttartók és tisztviselők sérelmei miatt, a közéjük ékelt nemesi donációk özöne ellen hiába kérelmeztek a fejedelem s országgyűlés előtt, meghallgatást nem találtak«.[183] Emiatt 1571 őszén föl is lázadtak. Báthory Kristófnak a legfőbb gondját tehát a székelység sakkbantartása okozta. Rendkívül érdekes a mód, ahogyan ezt megvalósította. Általános mozgósítást rendelt el, meghagyván, hogy a nemesség kétszáz lova-

[180] Az oklevelet közölte *Jakab* E.: Dávid F. Emléke II. köt. 5—9. l.
[181] U. o. 17. l.
[182] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. köt. 1—10. l.
[183] *Szádeczky* Lajos: Komjáti Békés Gáspár. Bpest, 1887. 40. lap.

got és száz gyalogost, a székelység háromszáz lovagot, a szászság négyszáz gyalog katonát haladéktalanul Kolozsvárra küldjön. »Ezenkivül a több nemesség, székelység és szászság is országul fejenként az ő rendi szerint készen legyen.«[184] Másik teendőül az esetleg még Békés-párti bujtogatóknak elhallgattatása mutatkozott. A gyanusakat a szentpáli csata után nótázták, azoktól nincs mit félni; azonban itt vannak még az unitáriusok, akik egy hitet vallanak Békéssel. Az évenként többször tartani szokott eklézsiavizitációk jó alkalmul szolgálhatnak a bujtogatásra is, annál inkább, mert a legtöbb unitárius eklézsia épen székelyföldön volt. Evégből az 1576 május 20—26-iki kolozsvári országgyűlés meghatározta: »Miérthogy ezelőtt való articulusok tartása szerint megengedtetett, hogy a Dávid Ferenc vallásán valóknak superintendensek legyen, — itt Kolozsvárott vagy Tordán az ő hitén való papoknak convacatiót tehessen; de akik Alesius Dénes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogálhassa, hanem Dénesnek az övéi között régi authoritása maradjon.[185]

Olyan volt e végzés, mint ősszel a korai hó. Az erdő lombkoronája amúgy is foszladozóban, az őszi szél naponként tépdesi a régi díszt. Mire való hát a siettetés? Dávid már elfogadta Palaeologus újításait s elhagyta hitével a *törvényes* korlátozást. Miért kellett a veszélyt hozni közelebb, mikor Dávid amúgy is rajongva sietett feléje?

Mindazok, akik nem éltek Dávidnak közvetlen környezetében s nem az ő rajongó egyéniségének fanatizáló kijelentéseiből ítélték meg az egyház sorsát, aggódva látták a vígasztalan állapotokat. Látták, hogy az unitárizmus végső veszélyben forog. Blandrata, ki Báthory Istvánnak diplomatája s így minden szándékának tudója volt, még azt is tudta, hogy a jezsuiták útra készen állnak s csak a pápai parancsot várják Erdélybe indulásukra. Ha pedig Jezsuiták fognak dönteni az egyház sorsa fölött, úgy járnak, mint az a velencei társaság, melynek maga is tagja volt. Ifjúkori emlékei ébredtek lelkében újra Loyola és Caraffa kegyetlen üldözéseiről. Aztán Blandrata

[184] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. köt. 106—107. l.
[185] Erd. orsz. gyül. Eml. III. 108. lap.

jól látta azt is, hogy Báthory Kristóf felesége, egy hithű kálvinista nő, ura hatalmának felhasználásával a kálvinista egyházat akarja újraépíteni; látta azt is, hogy a kálvinizmus legelőször az unitáriusokra számít... A diplomata tudta, hogy e jelenségek a pusztulásnak előjelei. Ezért óvatosságra intette Dávid Ferencet. Felszólította arra, hogy az újítások iránti buzgóságát a körülményekre való tekintettel mérsékelje. Sokan vannak az egyházban, kik nem értenek egyet az innováló tanításokkal. Maga Blandrata első sorban elégedetlen azok miatt. De nem tanácsos belső szakadást előidézni, mert a meghasonlás könnyen egymásnak romlását okozhatná.

Blandrata ez időben távol állott Dávidnak dogmai álláspontjától, oly távol, hogy őket lényeges dolgokban lényegbe vágó ellentét választotta el.

Blandrata 1544-ben került először Erdélybe, Izabella királyné udvarába. Ekkor 28 éves volt.[186] 1547 január 5-én Izabella kiséretében Nagyszebenbe ment;[187] 1551-ben Izabellát és János Zsigmondot Lengyelországba kisérte.[188] Innen Itáliába utazott s Páduában telepedett le. Orvosi praktikuma mellett antitrinitárius elvek hirdetésével foglalkozott, miért is az inkvizició üldözőbe vette. 1557-ben Genfbe menekült.[189]

Az az antitrinitárizmus, amelynek hirdetése miatt Blandratának menekülnie kellett, a szentháromságellenes keresztény hitnek *theologiai* részét tartotta fontosabbnak. Azt tartotta, hogy a hit dolgaiban csupán és kizárólag csak Istenről van és lehet szó, az emberről nem. Isten az, aki mindent teremtett, megtart s igazgat, következő-

[186] Igy vallotta ezt maga Blandrata a Vaticanban levő vallomása szerint. *Heberle* alább idézendő munkájában azt bizonyítja, hogy 1515-ben született.

[187] *Veress* E.: Izabella királynő. Bpest, 1901. 269. l.

[188] U. o. 337. l.

[189] *Salig:* Historie der Augsburgischen Confession. II. köt. 832. l. *Heberle:* Aus dem Leben von G. Blandrata. Zur Geschichte der Antitrinitarismus im XVI. Jahrhundert. Tübinger Zeitschrift für Theologie. 1840. 4. füzet, 135. lap. A Blandrata családról l. *Galiffe:* Notices généalogiques sur les familles genevoises. I. köt. 357. l.

Nélkülözhetetlen *Trechsel*nek többször említett munkája, mely Blandratáról, mint theologusról mind máig a legjobb tájékoztató.

leg a belé helyezett bizalom a hitnek erkölcsi alapja; a vallásos elmélkedésnek az ő megismerése az egyetlen tárgya. Ezt az irányzatot, amelynek Socinus, Laelius, Alciati, Gentilis és Gribaldo voltak hírdetői, Genfben, Kálvinnak városában nemcsak megtűrték, hanem a városi tanács még azt sem akadályozta meg, hogy a külföldnek ilyen hitű theologusai ide vitatkozások tartása végett összeüljenek. Az *objektiv antitrinitárizmusnak*[190] e formája csakugyan nem volt nagyon veszedelmes a kálvinizmusra nézve. S ha miatta Servetot 1555-ben meg is égették, a való okot inkább személyes ellenszenvnek, mint az ellenkező tanok elleni védekezésnek kell tulajdonítanunk. Ez objektiv antitrinitárizmusnak később Stancaro, Blandrata, Parutas és Socinus Faustus voltak legnevezetesebb képviselői. Ez irányzattal parallel, de jóval kisebb hatást érve el, fejlődött a *subjektiv antitrinitárizmus*. Ennek az volt a lényege, hogy a hitnek anthropologiai részét emelte ki, míg a theologiai részt teljesen elhanyagolta. Azt állította, hogy a hit és vallás morális alapokon nyugszik s e morális alapnak szilárdsága nem Istentől, hanem az embernek lelkületétől függ. A subjectivizmusnak e formája Istenből konkrét tartalomnélküli fogalmat csinált, akinek az ember dolgaihoz alig-alig volt valami köze. Minthogy pedig az anthropologiai fölfogás nem mindenben tudta önmagát a bibliából igazolni, amely könyv végtére is objektiv theisztikus mű, hát magyarázóul vette az emberi észt. Martyr Péter, Ochino Bernát, élete utolsó éveiben Socinus Laelius, Glirius, Sommer, Palaeologus és Dávid Ferenc voltak e szubjektivizmusnak hírdetői.

Genfbe érkezve, Blandratának első dolga volt Kálvint fölkeresni s neki referálni hitéről. E referátumot a vendégszokás és a vitavágy egyaránt provokálták. Beszéd közben a többi mellett a következőket kérdezte Blandrata:

> »Minthogy Krisztus és az apostolok sehol más Istenről nem beszélnek, mint Krisztusnak atyjáról, Izraelnek egyedülvaló Istenéről, vajjon jogos-e az Ur Jézus atyján kivül más Istent — az ú. n. sub-

[190] Az objectiv és subjectiv antitrinitárizmus lényegének tüzetes kifejtését lásd *Trechsel*nek idézett művében.

stantiát vagy háromságot — keresni; s ha ez jogosult, hogyan kell érteni Krisztusnak s az apostoloknak az atyáról való kijelentéseit? Ha meg ez az atya nem az abszolut Isten, hanem egy relativ személy, kérdés, vajjon szabad-e személyt imádni akkor, amikor Krisztus több helyütt (János 4, 23, 15, 16.) kijelentette, hogy atyjához kell imádkoznunk. Kérdés továbbá az is, hogy vajjon személyben hiszünk imádkozáskor, amidőn azt mondjuk: hiszek egy Istenben, az atyában. Krisztus érthetően megmondotta, ki az ő atyja, amidőn ezt tanította: ez az örök élet, hogy ők hisznek benned, egy igaz Istenben. E mondásban atyját nem személynek, hanem egyedülvaló igaz Istennek nevezi. Ugyanezt mondja más szavakkal e mondásában: Felmegyek atyámhoz és Istenemhez, ki egyszersmind a ti atyátok és Istenetek. Vajjon az abszolut Isten helyett az atyának mint személynek e relativ fölfogása a szentírás tanait hűen adja vissza? Továbbá, minthogy Krisztus sehol sem nevezi Istent három személyből álló substantiának, miért kell nekünk egy ilyen ismeretlen és általunk teljességgel megérthetetlen substanciát fölvennünk?[191]

A továbbiakban arról kér felvilágosítást, hogyan lett emberré az Isten Krisztus. Ha összefoglalólag tekintjük Blandrata kérdéseit,[192] úgy azt látjuk, hogy ő teljesen

[191] *Trechsel*: i. m. II. köt. 304. l.

[192] A genfi könyvtár kéziratából *Trechsel*: i. m. II. 467 - 470. l. Kiadta Blandratának Kálvinhoz küldött irását. Innen közlöm az alábbiakat.

„*Carissime Joanni Calvino praeceptori Georgius Blandrata. Cum Jesus mundo alium Deum* praeter Patrem suum nusquam manifestaverit, Judaeis quoque, qui illum unum Deum colebant simpliciter prolatum juxta Mosis dictum: *Deus tuus Deus unus est*, dixerit: *quem Deum vestrum esse dicitis*, ille pater meus est: et Apostolus, cum ex professo de uno Deo tractaret, dixerit: *Unus nobis est Deus, qui est Pater* ille, a quo omnia; et alibi, Unus dominus, una fides, unum baptisma et *unus Deus pater omnius est*; et semper initio epistolarum scripserit: *Deus Pater vel Deus et Pater*; et passim dicat: Deus Domini nostri J. Christi et Pater; *quaeritur: An quaerendus nobis* alius Deus praeter Patrem Domini nostri J. Christi et quo pacto intelligi debeant Christi et Apostolorum dicta, cum de Patre loquuntur. Nam si relativa Pater semper pro persona ascipitur, videamus, an liceat adorare personam, cum dixit: *Veri adoratores adorabunt* Patrem? item cum ait: *Petite patrem in nomine mea*, an persona petenda? iterum an oranda sit persona et non Deus cum inquit: *Orantes dicite, Pater noster*? Potuisset facillime dicere: Deus noster, qui es in coelis. Item cum dicimus:

objektiv antitrinitárius. Elvetette a trinitas fogalmát, azt üres spekulációnak tartván; elvetette a substantia fogalmát is s minden jelentést az atya (pater) fogalmába össz-

credo in unum Deum Patrem, an credamus in personam? Iterum cum ait: *Hoc est vita aeterna*, ut credant in te solum verum Deum, videtur applicare quid sit Pater; non ait eum personam, sed solum verum Deum, fortius etiam visus est nobis proponere et ostendere, qualis fuerit pater ille, cum inquit: *Ascendo ad patrem meum* et Deum meum, qui erit etiam et est Pater vester et Deus vester. Ubique declarare nobis videtur, quid sit pater ille; nusquam dixit cum aliud, quam Deum suum verum et Deum nostrum verum. Vide igitur, an relationis modus extorqueat puritatem Scripturarum: nam persona nunquam poterit dici, a quo omnia, Deus, cum non debeant etiam persona invocari vel adorari. Quaeso plurimum, velis nobis dilucide ac fusius Scripturarum authoritates et rationes exponere.

— —

Iterum cum rogamus Patrem, an rogamus verum Deum; nam verus Deus est Trinitas, Pater vero est unica persona; et an invocemus Patrem Deum in nomine Filii, qui est etiam Deus, an vero in nomine Filii, qui est tantum homo, sicuti dictum fuit, si recte memini? *Et qua ratione* Christus ante incarnationem egit officium mediatoris? *Et quare nunc, cum sit Unione* indissolubilis Deus et homo, non potest rogare pro nobis ut Deus?

Tertius est precandi modus, cum oramus simpliciter Jesum Christum. Quaerimus, an rogetur Christus ut mediator, an vero author, principium omnium rerum et a seipso Deus?

— —

Trechscl közöl (i. h.) „Schediasma anonymum, quaestiones continens quaestionibus Blandratae similes, sed alia suam scriptas“ címmel még egy iratot. Ebből a következőket írtam ki:

„An ista possit esse pia et tuta Confessio? Credo in unum Deum Patrem illum, a quo omnia solum et verum Deum in omnibus et super omnia et patrem omnium:

Unum et solum ingenitum secundum ejus divinum naturam et a se subsistentem patrem essentialem Domini nostri J. Christi et omnis divinitatis originem et principium.

Credo in unum Dominum J. Christum, Deum verum de Deo vero, genitum a patre secundum ejus divinam naturam ante omnia secula; qui nulla ratione is esse potest, a quo omnia et super omnia, sed per quem omnia et qui per se — sed non ex se substitit; coëssentialem Patri secundum ejus divinam naturam; non divisum, non separatum, sed ordine numero et origine distinctum, veluti radius a sole et rivulus a fonte.

Credo in Spiritum S. ab utroque procedentem, Deum ab aeterno et coëssentialem, a Patre et Filio distinctum essentialiter et nullo modo divisum aut differentem.

Deus simpliciter prolatus in scripturis tres personas simul et per se primo nusquam comprehendit.“

pontosított. Emlékszünk rá, hogy ezzel az elmélettel Parutánál találkoztunk, ki azt *patrotheos* néven ismertette az 1571-iki gyulafehérvári zsinaton.

Kálvin kíméletlenül cáfolta e tanokat.[193] Majd mikor Blandrata nem akart változtatni rajtuk, 1558 május 18-án a városi tanács által arra szólíttatta fel Blandratát s híveit, írnának alá egy hitvallást azon záradékkal, hogyha attól eltérnének, a hatóság őket tetszése szerint megbüntethesse.[194] E vészjelre Alciati s Blandrata sietve elhagyta Genfet s Bernbe, majd Zürichbe mentek. Nem érezve magukat itt sem biztonságban, innen is távoztak. Blandrata Lengyelországba sietett, hogy majd Alciatinak, Ochinonak, Parutának, Sommernek nemsokára bekövetkezendő menekülésére útirányt jelöljön meg.

Lengyelországban[195] legelőször 1558 végén a pincowi zsinaton tűnt fel, hol Servetonak a tanait kezdte hírdetni.[196] Tanait *Catechesis* címen írásba is foglalta s Paruta által Erdélyben az 1558 január 2-iki radnóti zsinaton[197] Stancaroval bemutattatta. 1561 dec. 10-én Krakkóban újra előterjesztette servetianus hitét.[198] Hieronv-

[193] Kálvin 1558 jul. 4-én írja egyik levelében (*Trechsel*: i. m. II. köt 303. l.): „Phreneticus ille (Blandra) quum mihi toto anno molestus fuerit non tam graviter offendit impiis suis deliriis, a quibus cum revocare studui, quam sua perfidia; quam semper detestatus non tamen destiti ad privata colloquia admittere: pluries horas et quidem saepe in eo placando consumsi.

[194] *Corpus Reformatorum*: 37., 389. l. Blandratának Kálvinhoz való viszonyáról részben eredeti források alapján, nagyobbrészt azonban Trechsel könyve után helyes megjegyzések olvashatók *Stähelin:* Johannes Calvin. II. köt. 332. s köv. l.

[195] Blandratának lengyelországi szereplését legbővebben *Lubieniecius:* Hist. ref. Pol. (1685) tárgyalja.

[196] *Stoinius* János írja (Epitome historiae originis unitariorum in Polonia, 187. l.): „G. Blandrata venit Pincovinam a. 1558, Geneva, cum Serveti sententia."

[197] Erről *Stancaro* emlékezik „Collectio doctrinae Arrii et Phil. Melanthonis" c. könyvében.

[198] *Lubieniecius* i. m. 127. l. Blandrata a következő beszéd kíséretében mondotta el előterjesztéseit: „Quicunque, fratres, Satanae mille artium architecti et veteratoris antiqua strategemata aeri adspicit mentis oculo et diligenter examinat, videt eum semper integritati Ecclesiae et saluti hominum insidias struendo, non necessaria subtractis necesariis tractanda instruxisse. Nec sane immerito jam olim per os magni gentium apostoli loquens spiritus propheticus

mus Onolinius ellene szólott, mire Blandrata a következő hitvallást[199] olvasta fel:

»Vallom, hogy hiszek az egy Istenben; fiában, az egy úr Jézus Krisztusban és egy szent lélekben, kik közül bármelyik lényege szerint Isten. Isteneknek sokaságát tagadom, mert hozzánk viszonyítva egyedül az egy Isten a megoszolhatatlan lényeg. Vallom, hogy három a megkülönböztetett személy; vallom Krisztusnak örök istenségét és származását. Vallom, hogy a szent lélek igaz és örökkévaló Isten.«

Ilyen volt Blandratának theologiai gondolkozása Erdélybe jöttekor. Megítélhetjük belőle, hogy ő hozta be Erdélybe Servetonak objektiv antitrinitárizmusát s Dávid Ferenc egészen 1571-ig az ő közvetlen hatása alatt állott.

Azonban Sommernek és Palaeologusnak erdélyi szereplése megváltoztatta Dávid gondolatait. A Serveto hitű objektiv antitrinitárius lassan átalakult subjektiv antitri-

verebatur, ne sicut olim serpens Evam seduxit astutitia sua, ita et fidelium mentes, corrupiae degenerarent a simplicitate, quae est in Christi doctrina. Haec enim ita admirandam et caelestissimam sapientiam in se continet, ut genuina simplicitate se omnibus commendet. Habent hic in quo se maxima exerceant ingenia, nempe si verae pietatis studio ducantur, nec tamen quidquam est, quod non simplicissimo cuique ad salutem prodesse possit. Cum autem stylus scripturae sit manifestus, id est simplex, videmus in symbolo apostolico quasdam phrases scripturae inusitatas: quarum plures in Niceno, plurimas in Athanasiano videre est. Ego tamen nec illa peregrina his symbolis contenta rejicerem, si genuina et scripturis conveniente ratione explicarentur. Sed ut hoc fiat, multo opus est studio, multa scripturarum divinarum et antiquitatis notitia, multa patientia et tolerantia. Meretur sane articulus de deitate Filii Dei, Domini et Servatoris nostri Jesu Christi accuratum examen. Verum hoc omnis affectus expers sit oportet. Nam si odio vel gratiae aliquid hic dederis, optatam finem non assequeris. Optarem ego nos sine ullo animorum motu ad primaevam illam simplicitatem redire posse. Sed si capita fidei examini quod quidem ac inquirendum et inveniendum verum necessarium esse fateor, subjicienda sint, unice necessarium est; ut temperetur a rixis, quae nihil boni pariunt.“

[199] „Fateor me credere in unum Deum Patrem, in unum Dominum Jesum Christum Filium ejus et in unum Spiritum Sanctum, quorum quilibet est essentialiter Deus. Deorum pluralitatem detestor, cum unus nobis sit tantum Deus essentia indivisibilis. Fateor tres esse distinctas hypostases et aeternam Christi divinitatem ac generationem. Et Spiritum Sanctum, verum et aeternum Deum, ab utroque procedentem.“ *Lubieniecius*: i. m. 130. l.

nitáriussá.[200] Ez átalakulást tudományos vizsgálatain kivül kivált egyéni balszerencséje segítette elő. Dávid századának egyik legtipikusabb tudósa volt, ki mohó vággyal csüggött a haladó tudomány eredményein. Állandóan kora tudományosságának színvonalán áll. Eddigelé felsorolt bizonyítékaim igazolják, hogy Dávid a legnagyobb szakszerűséggel foglalkozott kora theologiai nézeteivel s azokat igyekezett sajátjává tenni. Emellett azonban — kivált legújabban — éreznie kellett, hogy az értelemnek legfényesebb ambiciói nem valósithatók meg az emberi viszonyok korlátozása miatt. Ő jól tudta, hogy hite igazság s mégis azt kellett tapasztalnia, hogy ez igazság e világon soha meg nem valósul. Isten tehát még az igazság kedvéért sem művel csodát. Hát úgy gondolta, vagy inkább úgy érezte, hogy lelkünknek üdvössége, boldogulásunk tulajdonképpen nem Istentől függ, hanem a mi lelkületünknek tisztaságától. Igaz, hogy az emberi lélek Istennek a lelkéből való; de ez csak annyit jelent, mintha azt mondom, Dávid Ferenc a Dávid nemzetségből való. Ehhez a nemzetséghez tartozni még távolról sem annyi, mint Dávid Ferenc lenni. Ezért a hitnek sulyosabb része bennünk van, emberekben. Hányszor érezte majd a megpróbáltatás keserü perceiben az egyéni nyugalomba vetett erős hitnek fölemelő erejét!

Blandrata hihette, hogy Istennek szüksége van egyházára: Dávid a szubjektiv antitrinitárizmusnak e morális alapjáról lenézett minden olyan törekvést, amely ellenkezett az egyéni lélek felelősségét tanító tiszta unitárius hitével. Mily tragikusan fönséges látvány e testileg

[200] Ochino Bernát készült Erdélybe jönni s valószínűleg levelezett erdélyi barátaival. Legalább erre kell következtetnünk naplójának abból a passusából, melyet *Benrath* (Ochino, Leipzig, 1875. 319. l.) a Simmler-féle gyüjteményben (Zürich) levő „Kurzer Auszug" c. munkából ekként idéz: „So geht es mir denn, wie der Taube Noah's, welche in die Arche zurückkehrte, da sie keine Stelle zum Bleiben finden konnte. In gleicher Weise kehre ich auch, da ich keine reine Kirche gefunden habe, nach Ungarn zurück, und hoffe, dort mit Gottes Hülfe selbst eine Kirche gründen zu können, welche von alle den Fehlern frei ist, die mir an den übrigen Kirchen missfallen haben." Sajnos, arról, hogy Ochino minő személyi viszonyban állott Dávid Ferenccel, adatok hiánya miatt semmi positivumot nem tudok.

beteg ember, amint görcsösen ragaszkodik mindenfelől megtámadott igazához. Míg ő önlelkébe merülve az éltető hit fanatizmusával rohant az emberi élet örvényző útvesztőjébe: követőinek tábora messzire mögötte maradt...

Az 1577 október 12—25-iki országgyűlés végezte:

»A religio dolgában a régi articulusok szerint nagyságod minden rendeket tartson meg és oltalmazzon meg fejedelmi méltósága szerint. Ha mi innovatiók pedig volnának, avagy lennének, a superintendens requisitiói után ennek előtte való mód szerint büntettessenek meg, megmaradván minden az ő conditiójában.

Thorday Andrásnak mindenütt authoritása légyen ez országban járni; minden helyeket visitálni és mindenütt az ő vallásin való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, tanítani, reprehendálni és zsinatot tenni, sőt a másféle valláson való papokat is hortando, monendo, docendo, aki lehetséges, az ő sententiájára vonni, de ne erőszakkal. A más félnek pedig Dávid Ferencnek mint ennek előtte is, most is csak Kolozsvárott és Tordán legyen szabad zsinatot tenni és a más confessión való egyházi személyeken semmi jurisdictiója ne legyen, hanem csak az övéin.«[201]

Ez a végzés már nem politikai célzatú, mint az előbbi. Ebből már a vajdáné asszonynak kálvinista aspirációja látszik. Az unitáriusok sorsa tehát nyiltan ki volt téve a megsemmisülésnek.

Abban nem lehet kételkednünk, hogy Dávid Ferencet személyileg is bántóan érintette e végzés. Azonban sokkal jobban aggasztotta az Blandrátát. Ő jól látta, hogy Dávidnak fékezhetetlen túlzása mindnyájukat romlásba dönti, tehát Dávidtól szabadulniok kell. Másfelől azonban tudta azt is, hogy az *alta cedrus* kidőlte az erdőt fosztja meg legszebb ékességétől. Behívta hát Erdélybe korának legnagyobb theologusát, Socinus Faustust. Hadd győzze meg ő Dávidot túlzásának helytelenségéről.

Socinus Faustusnak Dáviddal való vitájáról több irodalmi emlék maradt ránk,[202] amelyekből a legrészlete-

[201] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. 122—123. l.

[202] E művek:

1. *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus.* E könyvet Dávid védelmére adták ki Palaeologus,

sebben meg lehet állapítani fölfogásuknak egymáshoz való viszonyát.

Dávid Ferenc 1578 márciusában Tordán 322 papja jelenlétében zsinatot tartott, amelyen kimondotta, hogy az országgyűlésnek innovatio-ellenes végzése rájuk nem lehet érvényes s a kis gyermekeknek megkeresztelése egyértelműleg eltöröltetik.[203] Kétségtelen, hogy ennek a zsinatnak nem volt joga országos érvényű törvény ellen határozni. A rendek nem is késtek a megtorlással s az április 27-május 5-iki kolozsvári országgyűlésen[204] a következőket határozták:

»Értjük te nagyságodnak izenetét, az religióban naponként a minemű hallhatatlan és káromló in-

Glirius és ifj. Dávid Ferenc. Két kiadása ismeretes. Egyik 1579-ben jelent meg Frankfurtban, másik 1580-ban Krakkóban.

2. *De Jesu Christi invocatione disputatio*, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579, paulo ante ipsius Francisci obitum. Először 1595-ben, másodszor 1626-ban jelent meg. E könyvet Socinus Faustus saját védelmére adta ki.

3. *Disputatio de adoratione Christi*, habita inter Faustum Socinum et Christianum Francken, nec non fragmenta responsionis fusioris, quam F. Socinus parabat, ad Francisci Davidis de Christo non invocando scriptum, aliaque nonnulla ad hoc argumentum pertinentia. 1618-ban jelent meg. Szintén Socinus védelme ez a könyv is.

E műveket a szövegben ismertetem.

[203] Blandrata 1578 aug. 3-án a következő levelet küldte Gyulafehérvárra Palaeologushoz: „Mense Martio praeterito habita est synodus generalis Tordae, ubi fuerunt 322 ministri nostrae confessionis cum maxima admiratione omnium. In ea introducta est communis prophetia, cum optimo ordine et legibus accommodis pro hoc nostro seculo, confessio communis confirmata, paedobaptismus reiectus. D. Franciscus nondum recuperavit valetudinem, sed angitur molestis corporis, morbi et animi propter uxorem cujus mater epilepsia correpta periit." (E levélszöveget Palaeologus: *Confutatio judicii eccl. Polonicarum* c. művében idézi. Megjelent: *Defensio Fr. Davidis in negotio* stb. 229 l.-on.)

[204] Socinus Faustus 1595-ben írta: „Insigne mendacium est anno 1578 ad Martini circiter festum diem indicta fuisse Claudiopoli Regni Comitia. Alterum similiter insigne mendacium est, D. Blandratam, cum ego jam adessem et omnibus istis interessem, monuisse Franciscum Davidis, ut, sub adventum Principis ad comitia ista aliquot ex fratribus congregaret, qui judices essent exortae inter se et ipsum controversiae propter Jesu Christi invocationem, — et breviter quid-quid ejus rei occasione eo tempore me praesente evenisse, ibi narratur." (*Socinus*: De Jesu Christi invocatione. Epistola dedicatoria. VIII—IX. oldal.)

novatiók öregbednek, kit mi is mindeneknek előtte első és fődolognak ítélünk szemünk előtt viseltetni, ki miatt mindenkoron bizonyos helyeket és országokat az úr Isten az ő csuda ítéleti szerint meg is büntet és ugyan el is töröl. Erre oly gondot viselünk nagyságoddal egyetemben, hogy evvel is az úr Istennek reánk következendő nagyobb ostorát és büntetését ne ingereljük. Tetszett erről, hogy mind mostan, mind jövendőben valami innovatiók vannak vagy lennének, ennek előtte való statutumok szerint minden haladék nélkül hivassa elő az innovatort és mind a két religión való superintendensek által, kik mellett te nagyságodnak is mind a két religión való egyenlő számu főemberi legyenek, inquiráltassanak és ha nyilvánvaló innovatoroknak convincáltatnak, te nagyságod priváltassa és removeáltassa ab offició; ha azután is nem szünnék hinteni efféle újabb haeresist, te nagyságodnak authoritása legyen érdemek szerint, valami büntetéssel akarja, megbüntetni tanácsival egyetemben. Akik pedig vocatioban nem volnának, kik tisztektől nem priváltattanak, hanem csak spargálnak imitt-amott efféle tévelygéseket, azokat mox de facto ezen mód szerint inquiráltatván és convincáltatván nagyságod, büntesse érdemek szerint.[205]

Aki e végzésben főinvocatorul gondolva volt, maga volt Dávid Ferenc. Az volt ellene a legnagyobb vád, hogy Krisztust nem tartja Istennek s hírdeti, hogy imádkozáskor nem kell segítségül hívni.[206]

Ennek az állításnak megcáfolása végett jött Erdélybe Socinus Faustus.[207]

[205] Erd. orsz. gyül. Eml. III. köt. 125. l.

[206] „Quaesitum fuit in Transylvania, an Jesu Christo qui crederetur, verus Deus non esse sicut Deus pater; sed verus Deus esset, sicut hi dicerentur veri esse Dei, ad quos sermo Dei factus esset, quique a semetipsis non venissent, sed a vero Deo, patre aeterno missi fuissent, divini aliqui honores, viventi nunc in coelis cum omnibus sanctis et hominibus et spiritibus attribui deberent an non, divinus autem honor erat, invocatio in precibus, invisi numinis.“ Igy foglalta össze *Palaeologus* i. m. (197. jegyz.) 222. lap.

[207] Az említett *Defensio* előszavában (ad lectorem) a következőket írja: „Cum mota esset controversia de invocatione Jesu Christi in precibus, ante annos circiter decem (t. i. a *Defensio* először 1579-ben jelent meg) et publice proposita in ecclesiae Claudipolitana in Transylvania anno 1572 etc. Christum in precibus non esse invocandum, ita ut jam planea etima pud auditores

Dávid Ferenc négy tételbe foglalva adta eléje állítását: 1. Istennek szigorú parancsa, hogy az atya Istenen, ég s föld teremtőjén kivül más nem imádandó. 2. Krisztus, az igazság mestere tanította, hogy az égi atyán kivül senkit sem kell imádni. 3. Az az igaz imádás, ha lélekben és igazságban történik az atyához. Hibás, ha a fiuhoz irányul. 4. A »Mi Atyánk« imádság nem Krisztushoz, hanem az atyához van intézve.[208] Socinus mind a négy tételnek ellentmondott.[209] 1. Az imádásról mást is lehet olvasni a bibliában.[210] 2. Tény az, hogy maga Krisztus nem tanította azt, hogy ő imádandó, mivel saját dicsőségét e földön semmi módon nem kereste. De isten az által, hogy égbe emelte, megadta az ő imádtatásának is a lehetőségét.[211] 3. Az imádás módjának megjelölésében nincs megmondva,

negotium illud esset sopitum. Sed anno 1578 et 79 nescio quo spiritu ducti aliquot scioli, qui Georgium Blandratam eo impulerunt, ut ei causae, cuius antea fuerat fautor, sese opponeret. Ideo Faustum Socinum, quem vocaverat ad hoc, Francisco Davidis opponit. Antequam dolus detegeretur Georgius Blandrata hoc consilium dabat Franciscus, videlicet: Scribat, inquit, Franciscus, scribat et Faustus, mittamus utraque scripta ad fratres Polonos. Ubi judicium fratrum Polonorum habebimus, convocabimus generalem synodum et quicquid synodus approbaverit unanimi consensu, pro rato habebimus."

[208] *Defensio* 3-ik oldalán. Közölte latinul s magyar fordításban *Jakab*: Dávid F. Eml. I. 226. és II. köt. 77. l.

[209] Ellenmondásának lényege az, hogy Krisztust is *lehet* imádni. „Quod in hac disputatione cum Francisco Davidis non semel affirmamus, nos non teneri invocare Christum, sed tantum jura omnino posse. Id non ita intelligendum est, quasi numquam necesse sit, ut Christum invocemus, numquamve evenire possit, ut peccemus, si Christum non invocaverimus. Hoc enim evenire posse, prorsus statuimus. Veluti si in coetu in quo praesentes simus, Christus publice invocetur, ut non raro fieri contingit. Vel si spiritus nobis suggesserit, ut id faciamus. Verba enim nostra de absoluta tantum, non autem de qualibet necessitate accipienda sunt. Haec diligenter nota." *Socinus:* De Jesu Christi invocatione előszava (ad lectorem).

[210] „Non necesse est ipsummet vocabulum invocationis, seu verbum invocandi scriptum legere, cum asseritur, Christum invocatum fuisse, aut invocari posse. Id est, ab ipso, postquam in caelum ascendit, aliquid petitum fuisse, aut peti posse in sacra scriptura legi." I. m. 2. l.

[211] „Non mirum futurum fuisse, si Christus de se invocando nullam, dum in terris versaretur, mentionem fecisset; cum, ut ipse testatur, is gloriam suam non quaereret, sed esset alius, qui quaereret; pater scilicet, qui cum post hanc mortalem vitam ad immortalitatem, summamque potestatem evehens, satis declaravit, cum posse laborantibus propter ejus nomen subvenire et id circo merito invocari posse." I. m. 14—15. l.

hogy csak az atya imádandó.[212] 4. Noha az imádságok egyenesen az atya Istenhez szólanak, Krisztus is lehet imádandó.[213]

Blandrata tudomást szerezvén Socinus válaszáról, nagy mértékben kifogásolta azt. Látja — úgymond —, hogy a vita tárgya az: vajjon lehet-e imádni Krisztust avagy nem? A jelen helyzetben ez kell, hogy a vita tárgya legyen: kötelesek vagyunk imádni Krisztust avagy nem?[214] Blandratának e megjegyzése élesen megvilágítja objektiv antitrinizmusát. Nem a lehetőség ennek lényege, hanem a tényleges szükségszerűség.

Socinus válaszolt Blandratának. Válaszában[215] újólag kifejtette, hogy Krisztust lehet imádni s imádkozáskor kéréseinkkel egyenesen hozzá fordulhatunk, azt azonban,

[212] „Ad tertium dico, non esse definitum, aut scriptum, quod vera invocatio ea sit, quae fit in spiritu ac veritate ad Patrem; sed simpliciter dictum fuisse, quod veri adoratores adorabunt patrem in spiritu et veritate." I. m. 15. l.

[213] Minthogy „Christi invocatio non revera ipsiusmet Christi, sed patris invocatio sit." I. m. 16. l.

[214] E rendkívül fontos okmányt szószerint közlöm: „Caeterum, ut video, non an debeat, sed an possit Christus invocari, disputatur; quod procul dubio ille facile tandem admittet; modo adiaphoram invocationem illam esse concesserimus. Dicet enim longe consultius fore, si expressum mandatum secuti, ad fontem accesserimus, quam absque ullo mandato ad rivulos; quaerendaque esse atque retinenda mordicus non quae facere possumus, sed quae debemus et obstringimur. Nec dubito, quin Adversarii sint triumphum reportaturi, si invocandi Christi aliqua non probabitur necessitas, quam ego certe probare multis argumentis et fidei analogia contendam. Ex perpetuo, videlicet, sacerdotio, ex fide, ex accepta potestate, donisque absque mensura, ex Dei patris gloria, ex consolatione nostra, ab exemplis apostolorum, ab ipsa adoratione, quae necessaria invocationem requirit. Sed et idem dicet de Mediatores officio, posse nimirum intercedere nunc pro nobis, sed opus non esse; posse item regere ecclesiam et suis succurrere, sed non oportere cum officiis omnibus a patre illi demandatis perfunctus sit. *Urgenda itaque aliqua necessitas.* Alioqui satius erit ab hac controversia temperare. Frustra enim de possibilibus laborabimus, illis praedicantibus, se quidem posse, sed nolle temere tentare absque praecepto. Viam vero tutissimam sequi velle, nobis invocandi, quemcunque voluerimus, relicta libertate. Probetur igitur, membra Christi suum caput et ducem, regemque suo ordine invocare debere, nisi Deo, et Christo injuriam facere velint et summam sibi ipsis jacturam inferre." E levelet Socinus közölte: De Jesu Christi invocatione, 17—18. lap.

[215] Socinus válasza egész terjedelmében olvasható: De Jesu Christi invocatione, 18—22. lap.

hogy kötelesek vagyunk őt imádni, a szentírásban sehol sem olvasta.

Dávid Ferenc sem hagyta szó nélkül Socinus responsiójá s *Confutatio responsionis Faustinae*[216] cimmel terjedelmes 97 oldalnyi cáfolatot írt róla. Azzal kezdte: ha *kell* valamit hinnünk, úgy az bizonyára valahol el van rendelve. Nézzük tehát a szentírást.[217] még pedig először azon bibliai locusokat, amelyeket állításának igazolására Socinus idézett. E locusok részletes vizsgálása után kimondja: az írás Socinusnak nem ad igazat.[218] Krisztusban hinni, nem azt jelenti, hogy Krisztus erejénél és hatalmánál fogva örök életet, feltámadást, testi és szellemi jókat adhat az embernek.[219] Mindez Istennek a dolga. Úgy látszik, hogy Socinus is érezte állításának gyöngeségét, ezért azt a közvetítő megoldást proponálta: higyjék, hogy Isten minden jónak a raktára, Krisztus e javaknak kiosztója.[220] Mind e kisérletezések hiában valók. [221]

Nem a jelen tanulmány feladata részletezni az eseményeket, sem azt, minő vita-iratok jelentek meg annak folyamán. Azt már láttuk, minő nagy különbség választá el Dávidot Socinustól és Blandratától. Nos, sem

[216] Ennek két formátuma ismeretes. Egyik a *Defensio*-beli, ahol a szöveg egészében egyfolytában van közölve: s a *De Jesu Christi invocatio*-beli, hol minden passus után Socinusnak válasza is közölve van. Az alábbi idézeteket hitelesség végett a Dávid-párti Defensio-ból közlöm.

[217] „In probandis vel improbandis controversiis dogmatibus necesse est literam adferre et id quod asseritur, manifeste demonstrare. Videmus enim ipsum Deum in verbo suo hoc observasse, ut id, quod fieri velit, manifeste praecipiat, id vero, quod nolit, prohibeat." I. m. 23. l., 88. és 97. ll.

[218] „Satis superque, ex iis manifestum est vocabulum invocationis Christo non tribui, quando pro cultu et fiducia ea accipitur, cum a Deo bona corporalia et spiritualia petimus." I. m. 32., 39. l.

[219] „Credere in Christum non est credere, quod Christus propria sua virtute potestatem habeat dandi vitam aeternam et resuscitandi, verum credere testimonio, quod testificatus est pater de filio."

[220] „In tua responsione distinguis invocationem Dei patris ab invocatione Christi: illum tanquam fontem et originem bonorum, hunc vero tanquam qui a patre quoddammodo largiendi bona potestatem accepit." I. m. 118. lap.

[221] Az erre következett eseményekről *Jakab* Elek kitünő munkája ad felvilágosítást.

a sok szó, sem a sok írás nem változtatott álláspontjukon. Míg Blandrata az objektiv antitrinitárius lengyel eklézsiák válaszát[222] várta Socinus és Dávid thésiseire, Dávid Ferenc 1579 február 24-én Tordán zsinatot tartott. Ennek a zsinatnak határozatai a szubjektiv antitrinitárizmusnak vagy más néven a tiszta unitárizmusnak nyujták alapelveit.[223]

— — — — — —

A világnak nincs semmi oka azok ellen támadni, kik az elterjedett igazságoknak a sötétségből előhozásában fáradnak.[224]

Isten ismeretével egybeköt jük az erkölcsök kegyességét.[225]

Állítjuk, hogy a kegyesség cselekedeteiben szilárdan meg kell állanunk, mert az az igaz hit, mely a szeretet műveiben nyilvánul.[226]

— — — — — —

E hittételek a szubjektiv antitrinitárizmusnak alaptételei. Mutatják, hogy a theologiai hit bennünk morális hitté lett. Isten ismeretével egyenlőrangúnak állítják a szeretetet és jó erkölcsöt. Az élet súlypontját a másvilágból ebbe a világba, a theismusból a moralisba helyezik át. Oly újítás volt ez, amellyel Dávid Ferenc s irányzata messze jövőnek munkált.

[222] I. m. 124–219 l. Ez után következik *Palaeologus*-tól: Confutatio vera et solida judicii eclesiarumPolonicarum. I. m. 220–236. Ebben különösen becses a szövegkezdő levél. Majd: Scriptum fratrum Transylvanorum ad N. N. — következik. I. m. 236—278. l. A könyv utolsó előtti részének címe: Confutatio judicii Ecclesiarum Poloni I. m. 279—408. lap. Az utolsó rész: De dualitate tractatus Francisci Davidis, in tria capita distinctus.

E különböző munkák nem tartalmaznak semmi olyan állítást, mely az eddig kifejtettek mellett fejlődést mutatna. Épen ezért ismertetésüket is elhagyom. Ismertetésük valamely részletes tanulmányhoz rendkívül becses anyagot nyujtana.

[223] Latinul s magyarul közölte *Jakab* E. i. m. I. köt. 227. és II. köt. 73—75. l.

[224] „Nullam legitimam mundus tumultuandi causam habet contra eos, qui variis erroribus sepultam veritatem in lucem profere contendunt.“

[225] „Divinae notitiae conjugendam esse pietatem morum et studium obedientiae Preceptorum Dei censemus.“

[226] „Operibus igitur Charitatis omnibus piis insistendum esse contendimus, eam enim veram esse censemus fidem, quae per opera ex dilectione efficax est.“

Háborús beszédek.

I.

A béke háborúja.*

Irta: **Győrfi István.**

Örökkévaló Isten! Minden időknek ura! Minden végesség végtelenje, gondviselő Atyánk! Te, kiben nincs kezdet, nincsen vég, ki magad vagy az örökké-levés: pillanatra végesitni vágyunk, hogy közeledben érezze lelkünk az élet végtelenségét.

Imádkozó szivvel, összetett kezekkel állunk meg előtted. Életünk egy darabja, a történelem jelentős időszaka zárult be mögöttünk s előttünk áll egy ismeretlen, sejtelmes jövő titokzatos méhével.

A jövő felé fordult arccal emlékezetünk a multba révedez, de nem sirunk gyáván oltáraidnál, nem panaszol ajakunk jobb sorsért esdekelve... Néma, nyugodt megadásunkba beleolvad a férfias erő csüggedetlen bátorsága, igaz ügyünk diadalának titkolt reménye.

Lelkünk őszinte, igaz imáját nem zavarja a romboló szenvedély kitörése: nyugodtan, félelem nélkül kél ajakunkon becsületünk, igazságunk szava: »minden a Te akaratod szerint«! Hálás szavakban jóságodat magasztaljuk, ki nem beszélheti ajakunk lelkünk boldogságát, hogy minket hivott el szent akaratod isteni igazságszolgáltatásod eszközéül.

Vajjon lehet-é elég erőnk, hogy szent ügyünket nemes emberséggel diadalra juttassuk? Elfog a kétség s mégis úgy érezzük, soha nem érzett erővel telik be lelkünk. Eloszlik a bizonytalan kétség, a kishitűség boruja s fel-

* Elmondotta Kolozsvárt 1914 augusztus 9-én.

tünik lelkünkben a Te Örök Isteni képed: igérete jövőnk sikerének, biztatás a csüggedésben és bátoritás a szenvedések megpróbáltatásai között.

Vajha lelkednek erejét szüntelen önlelkünkben érezhetnők! Vajha helybenhagyásod megmutatná az útat, melyen jogos küzdelmeink folyását vezetnünk elhivott kötelezettségünk.

Oh, ne hagyj Uram! Áldd meg a szent sereget, az apák, testvérek, gyermekek hadseregét, hogy sikerrel küzdhessék ki a célt, hogy megvédelmezhessék az emberiség békés fejlődését, visszaadhassák országok, családok boldog örömét.

Értesd meg mindnyájunkkal, hogy most minden egyesnek szent kötelessége áldozatok árán küzdeni, megmenteni, épiteni az egyetemest. Ezt engedd megértenünk, Atyánk s e megértésben áldd meg az igaz ügynek minden katonáját, hogy hitszegésen, csaláson, vétkes tudatlanságon diadalmat vehessen a becsületnek, az igazságnak, a nemes életnek szeplőtlen fegyvere.

Ámen.

Alapige: Zsolt. 120. 6—7: „Sok ideig lakott az én lelkem a békességnek ellenségivel. Én a békességet szerettem, de mikor én szólok, ők viadalhoz készülnek.“

»Régen vége a középkornak! Kulturszázad fejlődési eszközei közt nincs hely gyilkoló fegyvereknek! Békét! Legyen békesség a föld kerekén!« Hangzott a nemes szózat a békekongresszusokon, hangzott a béke harci riadója. Behatolt a nép legalsó rétegének szivébe, útat tört fel a trónok zsámolyáig. Hatalmas császárok, fejedelmek, országokat vezető nagy államférfiak egy értelemben valának: »Legyen hát béke.«

S míg így nem csupán egyének, nem csupán helyi társaságok, államok vezetői fáradoznak az egyetértő békesség áldozatok árán való megteremtésén, lent délen eldördül az alattomos kéz gyilkos fegyvere. Az emberi gazság megtapossa az emberies érzés minden ösztönét.

Öl azért, hogy ölhessen, hogy gyilkosságba fojthassa buja vérének állati lángolását.

Megdöbbenve reszkettek meg országok koronás fejedelmei, nemzetek felháborodással emelték fel az igazság tiltó pálcáját, de mindezeknél hangosabban vert az embernek szive, mely egyformán fáj minden kebelnek, ha embert ér, emberietlen véres bántalom.

Megtelt a lelkünk keserűséggel. »Oly sokáig éltünk a békességnek ellenségeivel.« Hiába volt minden reményünk. Hiába volt a megalázkodás, a tűrés, a megbocsátás, minden emberfeletti küzdelme, »amikor mi szólottunk, ellenünk viadalra készültek«.

A hivó igazság szavára hadi sorokba tömörültünk. Nem boszúérzet hevítette nemtelenül forró agyunkat, nem a vérontás fegyverét villogtattuk kérkedő fenyegetésekkel. A békességnek végső eszközeivel öveztük magunkat, hogy védekezzünk, hogy megvédjük életünket az örökös belső harccal szemben, hogy elűzzük a gyilkolás fekete sötét rémét. A békesség Urának nevében küzdünk s áldozunk szent lelkesedéssel életet s vért, hogy kiérdemeljük, hogy ha kell, halállal védelmezzük a békességet, a kulturát: az életet.

I.

Az emberi társadalom fejlődése során minden külső behatás iránt fogékonyabb; érzékenyebbé válik a sérelmekkel, a bántalmakkal szemben. Evolúciójának kezdete hasonló a természeti világ alsóbbrendü lényeinek életéhez. Ott él a sokszájú puhány a vizek mélységében. Az egész lény egy száj, mely nyilik, csukódik. Az egy szájnak sok szája van, melyek mintha nem is tartoznának együvé, függetlenül élnek, nyilnak és csukódnak. A száz száj száz felé esik és ugyanannyi új lény kezdi újra életfentartó munkáját. Igy van ez a társadalommal is. A primitiv állapotban részei között kevés az összekötő kapocs. Csoportjai: a nemzetek, államok emberileg egy testet képeznek, de valóban együvé nem tartoznak. Az igények oly parányiak, a jog oly kis helyen elfér. Minden rész önállóan, egymástól függetlenül éli monoton, primitiv életét.

Emlékezetünk még elér a korig, melyben széttagolt, elkülönített csoportokban élt az ember. Elkülönült országokban, elszigetelten, a nagy egésztől elzárva élnek a lakók. Táplálékát maga állítja elő, ruhájához az anyagot a természet adja s munkás kezek megdolgozzák. Semmit be nem hoz, ki nem viszen.

Mindent megváltoztat a kultura, a fejlődés. Erőit összeteszi a kulturember, vállvetve küzd s győzi az élet harcait. Egy ember nem mindent akar, de amit kezd, abban tökéletes szeret lenni. Világkereskedelme megnyitja a megélhetés bő forrásait. Az életérdekek összeszövik a társadalmat, eggyé teszik az ember millióit.

Nézzétek századunk nagy munkáját! Való életünk az előző kor embereinek merész álma, ha lehetne. A viz, melyet iszunk, a fény, mellyel világítunk, közlekedésünk bámulatos eszközei, mind-mind békés, dolgos milliók együttes munkájának eredménye.

A nagy eredményeket látva, a forrongó világ munkalüktetését érezve, hihettünk-é mást, minthogy együtt él, együtt küzd ma a nagy embertársadalom? Nem hihettük-é, hogy a kultura, a humanizmus lebontotta a nemzeteket elválasztó falakat?

Hallgassátok a feleletet! Harsonák riadója hasítja meg a békés munka csöndjét, kalászos mezők hadi ének patkóitól fölporzanak. Megremegnek a kősziklák éreágyuk riasztó zugásában. Mit annyi küzdéssel, keserves évtizedek munkájában épített a békés kultura, napok alatt teszi semmivé a telhetetlen, alávaló műveletlenség.

A békességnek fegyvereivel kezünkben nagy áldozatra készültünk. Az igazság emberies szigora vezetett. A kulturával, a fejlődő tudásnak életadó áldását készítettük útra műveletlen, szánalmas butaságban élő ember-állatoknak és nemes szándékunkhoz, nagy elhatározásunkhoz, amikor mi békét hirdettünk: a kultura örök ellensége, a békesség hamis fejedelme gyilkolásra emeli fel szörnyü karjait. Mi készen várjuk támadását, fáj, hogy a tudatlanság elvakítja az embernek érző lelkét. De ennél égetőbben fáj, nem mint nemzetnek, nem mint államnak csupán, fáj mint embernek, hogy kikiáltott kulturhősök,

művelt nemzetek, a boszúvágytól, a kapzsi önzéstől megmegvakítva, orgyilkosokkal gyilkosokká aljasodnak, hogy szétlaposság, hogy századokra megbénítsák az életnek elemét: a béke kulturáját.

II.

A művelt társadalom kulturális egysége összeomlott. A nagy északi rém felemelte véres, kegyetlen kezét. A világosság ölelkezett a sötétséggel, hogy együtt összeerősödve győzzenek igazságot, becsületet, erkölcsöt — mindent, mit eddig szentnek szerettünk. Leeresztett kézzel, némán várjuk-é az arculcsapást, a gyáva megrugdosást? Nem adja-é kezünkbe éles fegyvereinket az élni vágyás, a szabadságnak feltörő ösztöne? Oda dobjunk-é gyáván mindent, miért véres verejtékkel, céllal munkálkodtunk? Vajjon ti, kik élveztétek a kultura, a humanizmus áldó melegségét, átszenvedhetnétek-é, hogy fényes, művészi, szabad világotok szétdulva átváltozzék? A nemes, az életet megszentelő munka helyében jönne a kizsákmányoló önkény, a korrupció. Szabadságunk nyomasztó szolgaságba fulna. Szétdulná családi szentélyeteket az állatias zsákmány vágya. A közerkölcs részeg félemberek csizmái alatt vivná haláltusáit. Férjeiteket, apákat, testvéreket megkötözve örök némaságba, jégmezők halálkamráiba kergetné az emberi gazság abszolut koronás szörnyetege. Meggyötörve, beszennyezve korbáccsal büntetné gyönge nőitek. Hozná magával, hordáival sötét, ölő világát, megbénító erkölcstelenségét, láncos szolgaságát: a cárizmus! ...Vajjon ölni akartunk-é, mikor fegyvert fogtunk? Vajjon hódítani, dicsőséget szerezni vágyakoztunk, amikor elküldöttük, oda adtuk mindenünket, ami szent volt előttünk?

A békességet szerettük, az élet szent nevében, a művelt emberiség oltalmában húztuk ki a becsületnek, a szeplőtlen igazságnak éles vasát. Nem fogadott zsoldos katonákat küldünk gyilkosságra, nem korbáccsal, nem kancsukával verünk békés tudatlanokat a vágóhidra. Egy ország életereje állott sikra! Önként, tudatosan, törhetetlen erős elhatározással, hogy megvédje vagy meghaljon

azért, amiért élni érdemes volt. Nem másokért, nem hatalomért, nem dicsőségért, önmagáért küzd minden ember. Küzd a feleségeért, a gyermekeiért. Védi testvéreit, kenyerét, mindennapi munkáját. Vérével öntözi, hogy megmentse a hantokat, melyhez drága halottai szent kapocscsal fűzik, hogy biztosítsa unokák boldog, békés életét, hogy megmentse mindazt, ami szép, mi művészi. Várhattunk volna tovább is tétlenül? Lehet-é kétség ügyünk sikerében? Érhet-e vád, kinozhat-é szemrehányás elhatározásunk miatt? Én nyugodt lelkiismerettel emelem égre kezemet, hogy kihivjam a békesség Atyjának igaz ítéletét. Szent házában harcot hírdetek: a bűntetésnek, a védelemnek, a békességnek szent háborúját.

Dicső seregünk! Immár »néphadsereg, melyben mind, akik vagyunk s minden, ami vagyunk s a mit tudunk, benne vagyunk — melyben az ősi géppel, a mi kardforgató testünkkel egy testvér, a legújabb gép: a mótoros sárkány s a gépfegyver, tudásnak, összetartásnak s szó nélkül való önfeláldozásnak, életen való csüggésnek s ez élet nyugodt odadobásának most látjuk csak, mily dicső szerkezete: szálljon rád minden áldás, kisérjen minden szeretet, neveljen ellenállhatatlanná minden aggodalom, mely szivünkből utánad árad. Az Elba torkától az Alduna zuhatagáig rád vagyunk bizva magunk és mindenünk, aki kedves és mindenünk, ami drága szivünknek. S az igazság s az emberség, az erkölcs s a müveltség — az, hogy viruljon-e a világ, vagy visszaessék romlott baromiságába. Fiaink, barátaink, testvéreink, kik menendők vagytok vele s ha elborzadtok, hogy ölnötök kell s ha elméláztok, hogy magatokkal mi lehet: érezzétek át, hogy érdemes.«

Ámen.

II.

Heroizmus.*

Istenünk! Te világmindenséget átölelve tartó Erő! Lehetetlenségek, a nemlétel örök valósága! Mindenség kezdete, kiben feléled a vesztes s megújult erővel kezd új életet minden bevégzett! Hozzád hozott keblünk változó

* Elmondotta Kolozsvárt 1914 augusztus 30-án.

háborgása! Hadd emelkedjünk Istenhez lelkesedésünk imájában s magunkkal vigyük lelkünkbe zárt lényedet a kétség, a csüggedés lehangoltságába.

Hogyne imádkoznánk, hogyne kérnénk, amikor úgy érezzük, hogy csak veszítünk s megtagadjuk a csüggedő lélek teremtő, újjászülő erejét?! Vajjon megértheted-é emberi gondolkozásunkat, különös nyelvét imádkozásunknak? Végről, elmulásról panaszolva beszélünk s Te csak örökkévalóságot, az élet folytonosságát ismered. Te adsz s mi mondjuk: elvéssz, nem látván, hogy a vesztésben is újra adtál, hogy a szenvedések, a megpróbáltatások örömében, már az öröm és boldogság érzetét rejtéd.

Bár tudjuk, beismerjük véges határait gondolatkörünknek, lelkünk nem csügged, hitünk nem veszít erejéből: érzelmeink mélysége be tudja fogni végtelenségedet, böleseségedet, atyai jóságos szeretetedet. Megérezzük, hogy most, mikor szeretteink a haza szent határain küzdenek, a szabad, igaz életért elvéreznek, Te nem nézed tétlenül tusakodásunkat. Nem rendelkezel parancsokat osztva arany trónusodról: velünk, velük együtt szenvedsz!

Ezért imádkozunk hozzád magunkba mélyedve! Ezért kérünk, hogy ha eddig nem is lehettünk, most, csak most lehetnénk méltó harcosai szent ügyednek. Hadd emeljen a lelkesedés tüze isteni erőre mindannyiunkat, legyen csaták mezeje munkásságunk köre, melyen nekünk, kik itthon maradtunk kell győznünk minden nehézséget.

Acélozd meg a munkás karokat, tedd ellenállhatatlanná katonáink küzdő fegyvereit, hogy győzve, verve a sötét álnokság seregeit, velük, az eltávozott, de diadalmasan visszatért édes szeretteinkkel együtt emelhessük fel imádkozásunk szavát: »Hála legyen neked Uram! Szabadításunk Istenének.« Ámen!

II. Sám. 10. [12]. Bátorítsd meg magadat és emberkedjünk a mi nemzetségünkért és a mi Istenünknek városaiért.

»Vége a világnak! Hegyek, halmok sistergő dörejjel omlanak össze, völgyek fenekén dombok emelkednek, a vizek szörnyetegei kikeltek a mélységek fenekéről, úszva

menydörögnek, törnek, pusztítanak s az ember, mint dühös fenevad ádáz dühvelront embertársára, hogy kiontott vérrel oltsa feneketlen szomját! Vége a világnak! Délen, északon s a messzi nyugat határain megmozdult a föld s dübörögve a végítélet enyészetét hirdeti!« Lihegve sóhajtja a megrémült ember. Gyáva félelmében riadva számlálja a perceket, melyek még életet jelentenek. Borzadva gondol a világ nagy bűneire, az emberek istentelen, álnok cselekedeteire, melyek ime kihivták a Teremtő Ur boszúló haragját! Titokban a maga kegyes sanyaru napjait veszi fontolóra, melyeket szent félelemmel semmittevő imádkozással kergetett tova s farizeusi szerénységgel már ott ül a kiválasztottak fényes arany székében, hová az úr őt a végpusztulásból csodamódon kiragadta.

Követhetnők-é mi a szenteskedő gyávaságot rémlátó önzésében? Összehúzódva, oduinkba bújva tehetetlenül várjunk világítéletet? Várjuk, míg végigvág kegyes tétlenségben elpuhult testünkön a teremtő erőnek, a soha meg nem szünő munkának szeges ostora? Kényelmes, mennyei trónusokról ábrándozzunk-é? Most, amikor erős testvéreink, fiaink valóban a végítélet harcát vivják? Amikor étlen, szomjan, megtépetten, elgyötörten, de emelkedett lélekkel törnek útat a fejlődő, a dagadó életnek. Amikor édes apák, ifjú, öreg hősök a megnyugvás szentelt mosolyával hunyják örök álomra szemeiket: »gyermekeim! érettetek, a szabadságért«! Oh nem! Ha istenteleneknek, ha vallástalanoknak bélyegeznének is, mi akkor sem éreznénk félelmet. Mit bűnül vétkeinknek számol el a szemforgató imádság-gép, mi tudatos számítók tetteinkül ismerjük el! Mit világ végének hirdet, mi abban egy új világ, a szebb, fényesebb jövő hajnalpirkadását látjuk. Vég? Mi az? Ismerhetünk-e véget, mely új kezdetnek ne volna szülője? Küzdésünknek csupán egy célja van, ha csak ezt nem nevezhetjük valósulása után végnek: »az egyetemes lét«, öntudatunk tökéletes valósulása: »szabadság«. S bűntetésről vajjon beszélhetne-é bárki is? A mának jelenségei, ha borzalmasak is látszatukban, nem ötletszerűek és mindenekfelett nem büntető hatásuak. Tudatos,

évtizedes forrongó, preparáló láthatatlan munkánk szükségképpeni következései, az átélt okok láncolatos okozatai. Benne magában játszanak le a világmindenség fejlődési folyamatában. Az élet forradalom napjait éljük a látszólagos béke évei után. Nem a félelem, nem a kishitűség, bátor, büszke önbizalom töltsi be lelkünket, hogy mi valóságban tettel, kitartó erőmegfeszítéssel új korszakot nyitunk a múlt nagy munkájának! Megdobbanjon a szívünk, most élni, most akarni, amikor a mindenség vezető ereje, az istenség akarata önmagát akarja!... Bátoritsuk magunkat és emberies akarással küzdjünk, a mi nemzetségünkért és a mi Istenünk városaiért!

I.

»Vége a világnak! A sejtelmes szózat nyomon kisér! Viaskodik, küzd bátorságunk, lelki önbizalmunk ellen. Nem az egész világ romlásáról szól, az én, a te egyéni sajátos világod szétdulásával fenyeget. »Mit ér neked az egész világ minden gyönyörüségével, ha a te boldogságod, a te kényelmes világod semmivé lett?« Megremegtek? Félhetnétek? Hisz fegyvere a sivár önzés s érvei hamis általtások? A mi sajátos kis világunk nem csupán egy rémes, egy különösen szinezett darabja-é a nagy egésznek? Egyéni életünk összerőiből épül fel nemzeti egyetemes létünk. Minden egyes jellegzetes kifejezője a nagy egésznek. Félthetem-é a kis parányi egyedet, mikor a nagy egész léte veszélyben van? A nagy egész minden parányát újra szülheti, de elenyésző gyönge egyedek csak töredéket, de soha egészséges egyedet alkotni nem tudhatnak. Ezért kell ma mindnyájunknak, minden egyes magyarnak e tételt lelkébe, erős akaratába odazárnia! Egyéni tudatunkat töltse be a társadalmi, a nemzeti tudat, mely — mondották nem is olyan régen — nem egyéb, mint »az intellektustól elválasztott ostoba, vad, durva önzésü, élni akarás megtestesülése«. Az, valóban az, az élni akarás megtestesülése s lehet nevetséges, lehet kicsinyes annak, ki békés kényelemben, puha szőnyeges iró-szobában, nyugodtan fogalmazza tételeit... de vágya, akarása, minden törekvése oly nemzet tagjainak, kiket a halál véres keze

tizedel. Mi nem szégyeljük nemzeti társadalmunk durva élni akarását. Nem, mert érezzük lelkünk fensőbbségét, kulturális életünk fölényét azok felett, kik nem a durva élni akarás önzéséből, a dicső boszú érzetéből, a nyereség, a kapzsiság nemes tulajdonaitól hevítve életünkre törtek. Nem a ti véreteket, nem az én életemet akarják: egy ország életerejét kiirtani jönnek. Nem embereknek vagyonát rabolni keltek útra: legázolni a haza szentelt földjét, megtaposni, beszennyezni emlékeitek kedves rögét! Állhat-é félre csak egy ember is a tusakodásból, mondhatja-é, hogy őt nem fenyegeti veszedelem, javai, pénze biztos védelem minden körülmények között? Ha csak egy volna is köztünk, ki így általtná magát, ha csak egy volna is, ki tétlen nyugalommal nézné nemzete szorító veszedelmét, megérdemelnők, hogy jöjjön a végpusztulás szörnyü borzalmával.

Oh, de mondjátok meg, lehet-é ma az embernek egyénnek lenni, élhetjük-é kizárólagos, elkülönült életünket? »Megittasúl lelkünk az élni vágyás érzetétől, elhagyjuk elszigetelségünk magányos várait, sietünk le a völgybe szenvedő, küzdő emberek közé.« Együvé tartozásunk érzetében leküzdjük a társadalmi osztályok ellenszenvét, nincsenek véleménykülönbségekért küzdő ellenséges táborok, nem szégyelli, nem restelli a munkát, ki azelőtt soha sem dolgozott: összeforrva, együtt küzd, vérzik, dolgozik és szenved minden magyar, hogy éljen, viruljon a köz, a nemzet, a haza.

II.

Küzdeni, szenvedni, hogy éljen a köz, elvérzeni, hogy szabadságot teremtsünk, meghalni, hogy halálunkban új korszak, új világ szülessék: oh mily dicső, mily fenséges! Mégis, mintha összerezzennénk a gondolatra. Lopva, szinte öntudatlan lep meg az aggodalom, megveszi bátor lelkesedésünket s a bánat könnyeivel árnyékolja be álmatlan szemeinket. Hátha ő lesz az áldozat, az én hősöm, az én katonám? Istenem! csak őket ne! Védjed az én erős, szép testvéremet, hozd vissza férjemet, a fiamat, gyermekeim apját! Ne öld meg őket uram! Milyen ret-

tenetes is a mi gyöngeségünk! Milyen nehéz hősnek lennünk, amikor szülők, anyák, testvérek is vagyunk. És mégis azoknak kell lennünk! Mind beleolvad a nagy egészbe, minden egyéni erő, minden egyes törekvés felemésztődik a köz életéért. Az egyéni akarat, az egyén személye semmi és mégis minden. Az egész jólléte, a nemzet biztos jövője, hazánk szabadsága, harcaink biztos diadalma csak az egyénnek erejében, sajátságos, elkülöníthetetlen tulajdonában valósulhat: heroizmusában, hősiességében! Nekünk hősöknek kell lennünk mindannyian! A hős nem gondol a maga veszteségeire, nem sir, nem panaszkodik, a hős érez és cselekszik. Nem keres példát a múltban, nem vár bátorítást kivülről, kikutatja a maga jellemét, hogy engedelmeskedhessék titkos ösztöneinek. A hős élete őszinte, természetes tettek sorozatos láncolata. Megkeresi, vállára veszi a keresztet, a nagy feladatot, melyet kora, életkörülménye részére osztott. De nem zugolódik, hogy mért van így s mjért éppen ő hordja ezt a terhet? Nyugodtan, észrevétlen végzi munkáját, de nem a tömegelismerés zugó tapsaiért, azért, hogy maga-magát igazolja!

Embertestvéreim! Tudjátok-é most, mit jelent hősnek lenni? Értitek-é, hisz láthatjátok, a kultura hamis álarcát elhányták kapzsi, romlott, degenerált csordák, falelkű kufárok!? De ne gondoljátok, hogy ezzel vége a kulturának, az emberségnek. Mi bár nem jártunk elől, de nem viseltünk álarcot, most azonban meg kell mutatnunk, hogy mi valóban a műveltség fényvivői voltunk s küzdünk, nem aljas érdekből, küzdünk az egyetemes lét tökéletesebb kialakitásán.

Hogy győzelmünk tökéletes legyen, minden magyarnak tökéletes nagy cselekvő jellemnek kell lennie. A hősi babér nemcsak a csaták vérmezején fonódik fénylő koszoruba. Hősök vagyunk ma mindannyian, kik szivünket követve cselekszünk s fegyverünk az önbizalom és az állhatatosság.

Hazánknak szüksége van, hogy mi is hősök legyünk! Erős katonáink a remegő hon testét testükkel takarják, fedezzük mi testünkkel katonáink vérző, sajgó sebét, aggódó bánatát.

Ne resteljünk egyszerűen, nemesen öltözködni, akkor amikor selymek, drága csipkék és ékszerek árát életadó kenyérre, életet védő fegyverekre válthatjuk. Ha embertársainkon segíteni akarunk és segíthetünk, ne várjuk, míg felajzott szemöldökü aggodalmaskodók is megmozdulnak, tegyünk abban a percben, amint szivünk érezte, hogy cselekednünk kell.

Bátoritsuk szivünket! Fojtsuk el, győzzük meg magunkban sajátos énünket, hogy egyéniségünk ellenállhatatlan erejével szolgálhassuk szép magyar hazánkat! Lázas munkával, szorgalmas, fokozott előretöréssel üzzük el aggodalmainkat. Szeretteink visszajönnek. Jönnek vidáman, dalos köszöntéssel. Győzelmes csatáknak, diadalmas küzdelmeknek dicsfényével szemük villanásában. Lehetne-é máskép!? A magyarok haragvó, hatalmas Istene jár lángpallosával előttük, hogy védve — bizton éljen a hon s dicső fejedelme.

Ámen.

III.

A küzdés, mely örök.*

Gondviselő Atyánk! Minden létezőnek megtartó Istene! Kinek munkás ereje szüntelen újat alkot, teremt bevégzetlen, tökéletes világunkban, ki mindenhatóságodban véges lényeket, embereket választottál el új teremtésed munkásaiul, ki végesnek éppen azért teremtéd az embert, hogy tökéletesedése munkáját szabadon, még isteni intézkedésektől sem befolyásolva, maga önerején végezhesse. Megértjük benned az Atyát, megnemesedett lelkünk tiszta érzéseivel imádkozunk hozzád! Nem jövünk eléd, mint a múlt idők hatalmas mennyei királya elé remegő térdekkel. Nem esdeklünk gyáván, szolgalélekkel kegyeidért. Szeretetünk hozott szentélyedbe, bensőnk eszményi tisztaságában keresünk, hogy megtalálva, veled, benned élve tetteinkkel dicsérjük Istenségedet.

Szeretetünk őszinte köszönetünk hálaját mondatja aja-

* Elmondotta Kolozsvárt, szeptember 13-án.

kunkkal. Avagy nem olvassuk-é a jelen szomoru eseményeiben tanításaidat? Intéseket, melyekkel megvilágitottad elménket, megtisztítod szivünket s megacélozod karjainkat, hogy annyi szenvedés, annyi kiontott vér árán megválthassuk jövőnk szabad éltét.

Ugy érezzük, Atyánk, a jelen borzalmas tusáiban nehéz keresztet sulyositottál vállainkra. Mi még sem zugolódunk!... Ne is adj nekünk örömünnepet, míg csak beszélünk, de cselekedni erőtelenek vagyunk, míg készek nem leszünk mind, ha kell együtt, egyért halni!

Engedd, hogy isteni segedelmeddel lényedet megtaláljuk önlelkünkben, hogy tehessük a szabadságot életünk törvényévé. Oh, most légy velünk magyarok hatalmas Istene! Vezesd győzelemre fiaink hősi seregét, hogy hálaimájában egy szabad, hatalmas magyar nép magasztaljon a véres csaták után!

Ámen.

Mózes V. 3. ": „Ne féljetek tőlük, mert az Úr, a ti Istenetek, maga hadakozik ti érettetek."

Szeptember! Derűs, mosolygó napfénnyel köszönt az oly sokak által annyiszor izgalommal várt hónap. Közeledtére gyorsabban vert az álmadozó vágya-vezérelt gyermeki szív, önérzetes, bizó reményben fényesedtek ki a szülői tekintetek. Kedves gyönyörüséget éreztünk mind, hisz vidámság, kacaj, bomladozó életerő élénkitette föl városunk kihalt utcáit. Benépesedtek a néma csarnokok, megindult újra, edzettebb erővel az építésnek, a teremtésnek munkája.

Ujra itt van! Szeptemberben számitunk s mégis, mintha varázslatos csoda megfogott volna, kétségbevonjuk számitásunk helyességét. A déli fényben sápadt, csüggeteg arcokat látunk, kisirt szemü, gyászruhás nők némán suhannak tova. Megfagyott a mosoly az ajkakon, megfogyott az élet tágas tereinken. Szép, erős ifjaink férfiakká öregedtek, hogy néhány rövid nap szörnyü tusáiban, az élet minden rettenetességét átélve, elaggottan haljanak meg.

Hiába várjuk a piros arcú, kacagó szemü gyermeke-

ket! Nem jönnek, elmaradnak. Megsiratják az édes apát, kétségbeesett szivü anyákat vigasztalnak.

És ha jönnének is? Adhatnánk-é nekik szülői hajlékot, nevelő apákat, gondos tanítókat? Szép intézeteink, tágas iskoláink telve vannak. Szomorú, fájdalmas sóhajok szállnak a néma csarnokokban. Sápadt, szenvedő arcú emberek, a multat siratják, emlékeket temetnek kórágyaikon. Sebesülteket ápolnak ott, hol századokon keresztül az egészséges életet erősitettük, szépítettük s hol szent nemesség lángja gyúlt ki reménykedő szemünkben, most könnyeinkkel siratjuk a hunyó, a megsebzett életet.

Vetés és letarolás egy időben, ifjú és öreg kor egymásba fonódva, kegyelet és durvaság, humanizmus és vad indulat egy szivben, nyerés és vesztés, élet és halál együtt, egyért küzdve: mily hatalmas, mennyire megrendítő ellentétek. Könnyeink felhőjébe öröm szivárványa ívelődik s kúszált gondolataink közt keressük a megnyugtatót, a világositót.

Ellentétek nyomasztó terhe megfélemliti az elbizott, a vakon hivő lelket. Minden hitünket, megadásunk békéjét rohanva üzi el, véres kezével a kegyetlen jelen. Hová menjünk az egyéni vesztésben megszakgatott, sebzett szivünkkel? Embereknél vagy Istennél keressünk fedező oltalmat? ...Szemeitekből olvasom, már nem a feltétlen bizalom, nem a tiszta önfeladás visz Istennek szine elé. »Hátha mégis, oh Ur, oh Isten!? Hátha nála van a szabadulás, a megtorlás, a keresztre feszitett igazság feltámadása. De hogy is érthetnők őt, kit a végtelen szeretet, az atyai jóság örök Istenének hittünk? Szerettük őt, biztunk benne, mint ki ember gyermekeiben él s hittük: a mi tökéletesedésünk, a mi nemesedésünk az ő tökéletesedése, életének törvénye. Gonosz vétkeinkért sújt-e borzalmas pusztitással vagy bűnös merészségünket ostorozza legjobb, legdrágább ezereink vére hullásával?

Hiába, emberies gyöngeségünk megoltja bennünk a végtelenség szent megérzését. Önző magunkat állítjuk a világmindenség közepéül, hogy vágyaink teljesedése legyen egy örökkévaló lét évmilliós küzdésének kifejezett célja. Vádolunk, zugolódunk, panaszra nyilik ajakunk s

tudatlanságunkat letagadva, örök bölcsességet, isteni igazgatást nem létezőnek nyilvánítunk.

Nem új igazságokról beszélek, nem a vak hitet plántálom kétkedő lelketekbe! Keresem az Istent, kit oly sokan elveszítettek a kétség óráiban, keresem, mert hiszem, tudom, minden időknek, minden népeknek Istene ő, kit nem könyvekben, nem a kegyesek szent csodáiban, minden kor való eseményeiben kell megtalálnunk.

»Ne féljetek, a ti Istenetek maga hadakozik érettetek.« Nem végítéletnek, nem haragvó büntetésnek rohanó pusztítása véres világcsatánk: az élet-ellentétek küzdelme, az Istenség harca a világmindenséggel, melyben nem a túlnyomó fizikai erő, az erkölcsi erők osztják a diadalt.

I.

Az élet-ellentétek csatáját vívjuk, folytatjuk a küzdelmet, a szellemi, az erkölcsi élet kiélesedett harcát ágyuk dörgésében, villogó szuronyokkal. Ne vádoljátok véröntésért magatokat, ne higyjétek, hogy békét tört meg a kereső igazság éles kardvasa. Béke nem volt s utána hasztalan minden vágyakozás. Élet és békesség nem ismerik egymást, az élet soha meg nem szűnő küzdésében nincs béke, nincs nyugalom. A fejlődés, a tökéletesedés ellenséges erők örökös versenye, melyben a béke, a nyugalom bukást, halált jelent. Forrongó élni vágyásotok halálban találhatna kielégülést? Véres csatáknak perzselő tüzében csak egy pillanatig érezhessük az életnek forró lüktetését, de ne boruljon ránk soha a tehetetlen nyugalom lassan ölő, kóros százada!

De hát kiegyenlíthetnénk-e ellentéteket, melyek azért ellentétek, mert élők? Melyeket mi magunk teremtünk! Teremtjük őket szükségszerűen, mert az ellentétek által a fejlődés csirája tudatunkban van. Amikor értelmünk a tudatosság fokára emelkedik, amikor gondolkozó lény lesz, emberré szellemiesedik az ember, első alkotásában énjének ellentétjét, a világmindenséget hozza létre, mint szemlélődése tárgyát. Ez az ellentét soha kiegyenlítést nem nyerhet, e kettőnek kölcsönös működésében van a kozmosz, a világmindenség örök törvénye.

Mutassatok egy pontot az életben, mutassatok bármely munkás mezőt, hol bár pillanatra szünetelne a

harc? Az ember mindenütt célért küzd s ez a cél nem vég: maga a küzdés. Elérhetetlen után vágyunk s célunk mégis szüntelen közelebb jut a valósuláshoz.

Gyáva emberek megremegnek e gondolatra. Nincs nyugalom, nincs soha megpihenés? Hát a mi Istenünk, a nyugalomnak, az örök békességnek Istene? Isten, ki változhatatlan örök, ki maga a mulhatatlan állandóság! Ha az volna, nem volna Isten! Nem tudhatnánk róla, nem ismerhetnők őt! Azok képzelték el így a mindenség Urát, kik önzésükben a tehetetlenség, a reszkető félelem, az erőtlen vakság vallását kitalálták! Imádjuk őt tulajdonaiban, mondjuk, hogy jóság, szeretet, könyörületesség, szentség, mindenben feltaláljuk, de sehol oly határozottan, oly tisztán, oly mélyrehatóan, mint az ellentétek forrongó hevében, a harcokban, az életben. Isten lénye maga az örök ellentétek hordozója, forrása a meg nem szünő folyamatoknak. Istenben valósúl a világmindenség s az Isten önönmagát éli bennünk, hogy mi újjászüljük tudatunkban a világmindenséget. Isten maga egy és minden, véges és végtelen, állandó és soha sem ugyanaz s lényegében elvontsága mellett is személyes Isten.

Ő a mi Istenünk, forrása a teremtő élet küzdelmeinek. Fény és árnyék, bánat és öröm, remény és félelem, élet és halál, az útak mélyében életünket vezeti. Gondolkozunk, érezünk, szenvedünk, örvendezünk, gyűlölünk és szeretünk, elfogadunk és visszaadunk, de őt megtagadnunk soha sem lehet, ő az örök ellentétek egyensulya, maga az élet.

II.

»Ne féljetek, az Ur a mi Istenünk maga hadakozik érettünk.« Ő maga hívott a küzdelemre; a nagy ellentétek véres tusája új élet kapuit nyitja meg a közel jövő megújult embertársadalma előtt. Leomlik a túlsulyra jutott abszolutizmus páncél bástyája és véle egy sirba temetkezik a szabadság álarcával ékeskedő alacsony szabadosság! A rideg kalmár gőg, a tolvaj farizeusi becsület elveszti hosszú éveken át félő tisztelettel imádott hatalmát. A fizikai nyers erők felett erkölcsi erők diadalmasan fognak új nemzeti társadalmakat teremteni. A hu-

manizmus, a tiszta, önzetlen emberiesség, a megelevenítő tisztesség, az életet lehellő egyéni szabadság, amelyek bennünk élnek, életünkben valósultak, mind-mind diadalra jutnak, diadalmas fénnyel sugározzák be a vérkeresztség borzalmas téreit.

A mi erősségünk erkölcsi erőnk s ezért ne féljetek, ha gondolnátok, ha úgy látszanék is, hogy ellenünk, de mégis velünk, érettünk hadakozik az Ur, a mi Istenünk. Nem mintha a mi Istenünk volna csupán, nem mintha választott népének hinnók magunkat. Nem! O minden népek, a mi ellenünk szerető édes atyja s azért küzd, az ő javukért, az ő tisztább életvilágukért ellenünk, velünk, ő érettük. Érettünk, a mi igazságunkért küzd, mert nekünk van hitünk harcainkban diadalában. A legszentebb erkölcsi erővel szivünkben, az élet szeretetének ellenállhatatlan vágyával fogtunk fegyvert. És van erőnk, van erkölcsi bátorságunk odaadni kényelmet, jóllétet, boldogságot, életet szent ügyünk diadaláért, édes magyar hazánk szabad életéért.

...A maga sebére gondol mindannyiotok! Fájó érzésekkel, titkon, lopva gondolatban érette, az övéjéért imádkozik. Vajjon tehetjük-é ezt? Szabad-é tennünk, ha elgondoljuk: milliók küzdésének célja csak egyetemes szabad élet lehet, de egyénies boldogság soha?! Vajjon érdemelhetünk-é győzelmet, ha titkon bánjuk, ha visszakérjük, mit tiszta, szent lelkesedéssel áldozatúl ajánlottunk. Mi teremteni, új igazibb életet deriteni fogtunk fegyvert, lehet-é bármily nagy ára győzelmünknek, mit szent lelkesedéssel oda ne adnánk?! Ne feledjétek, minden új tény, új kihivás, minden igazság a golgothán nyer szentesitést. Az egész világegyetem Krisztus keresztjén megfeszítve vonaglik.

Fogjátok fel az igaz ügynek keresztjét, magyarok, embertestvéreim! öleljétek át szorosan, két kézzel: emelt vállal menjünk fel a becsület, a szabadság, az emberség golgotájára. Mutassuk meg a jövő emberének, hogy mint annyiszor tette: szenved, elvérzik, meghal a szabadságért, hazájáért, királyáért a magyar, *mert most is, ma is magyar!*

Ámen.

Történelmi idők...*

— Iskolai évet megnyitó beszéd. —

Irta: **Dr. Gál Kelemen.**

Soha fontosabb pillanatban nem szóltam hozzátok, Kedves Ifjúság! Már a külső körülmények is valami rendkivülit sejtetnek. Máskor a gyümölcsérlelő szeptember várt titeket, most a sárguló lombokat hullató október fogad. Máskor a díszterembe gyűltünk össze egy szivből jövő Isten hozottra. Most egyenesen az Isten házába jöttünk — imádkozni. Máskor a ti vidám és gondtalan életetek meghitt tanui, az iskola barátságos falai köszöntöttek titeket; ott most fáradt és beteg keblekből nehéz sóhajtások szállnak fel s ostromolják az egek kapuit. És ti ismeretlen termekbe fogtok járni, amelyek duló viharokról, nagy időkről és nagy emberekről beszélhetnek nektek, ha figyelő lélekkel fogtok bennük járnikelni. És egy részetek ott fog lakni, ahol apáitok és nagyapáitok 48-ban a történelmet csinálták s ahol diákéveitek nemzetfentartó és építő munkára meghuzódtak. Történelmi levegőben fogtok élni, mert nemcsak a falak között, hanem künn a nagy társadalomban is történelmi időket élünk. A régi történelem lapjai lezárulnak s egy új dicsőséges nemzeti történelem napja kezd kisugározni. Nagy idők kohója forr, sistereg s új igazságokat és új értékeket revelál. Imádkozzunk, nem azért, hogy az Isten velünk legyen, hanem azért, hogy mi legyünk az Istennel. Imádkozzunk, mert az imádság az Istennel való társalgás szava; az Istenhez vágyódás, az Istenkeresés útja. Az imádság a léleknek egy-egy magábaszállása, a lelki készségek önkéntes odaajánlása. Aki imádkozik, az tiszta, fenkölt, nemes gondolatokat ápol, mély és igaz érzéseket melenget, erőket edz és nemesit. Az imádság a jobb Én revelatiója. Imádkozzunk, hogy áldja meg az Isten mezőink barázdáit, hadaink járását, óvja meg nemzetünket inségtől, betegségektől. Áldja meg az Isten

* 1914 október hó 8-án.

ennek a sokat szenvedett magyar nemzetnek minden jóra való törekvését a maga bőséges kegyelmével és áldásával.

És áldja meg a ti elhatározásaitokat, a ti igyekezeteteket, mert e történelmi pillanatban nagyobb igényekkel, fokozott várakozással lépünk elétek. Nagy idők nagy erőfeszítéseket igényelnek. És mi nagy időket élünk, melyekről fiaink és unokáink csodás regéket és hőskölteményeket fognak tanulni. A mai magyar fiatalság élete lesz majd az a történelmi olvasó könyv, melynek sorait utódaink lobogó lelkesedéssel, könnytől ázott szemekkel, »áldó imádsággal«, vagy néma bánattal fogják olvasni. Vigyázzatok, hogy legyen ezeknek a napoknak története a jövő nemzedék hazaszeretetének bibliája. Úgy éljetek, hogy a jövő néz reátok: az figyeli munkátokat, forgolódástokat, hogy majd igaz ítéletet mondhasson felettetek. És vigyázzatok, magyar ifjúság, nehogy ez az ítélet kárhoztató lehessen; nehogy méltatlanok legyetek arra az idősebb, edzettebb ifjúságra, amely most vérét ontja édes hazánkért, ezért a drága magyar földért, melynek minden göröngyét őseink vére szentelte meg és nemzeti becsületünkért, melyet szentségtörő kezek már-már tépdesni kezdettek. Most véresen komoly igazság lett a »rendületlenül«. Az elmúlt évtizedek békés munkájában csak szánkon hordoztuk a hazaszeretet igéjét, szivünk megrezzenése nélkül énekeltük nemzeti imádságunkat: ha értettük is, nem éreztük szivünk mélyéig annak igazságát. E nagy napok fergetege felráz álmos közönyünkből s az eleven élet megcáfolhatatlanságával bizonyítja, hogy nem az ifjúság ábrándja, hanem halálosan komoly, mert az ősztöni életben gyökerező valami az a hazaszeretet. Most már nemcsak értjük, hanem érezzük is, mert minden nap újból és újból szivünkre dobbantja: »a nagy világon e kivül nincsen számodra hely«. S ha atyáitok, idősebb testvéreitek ott künn a vészek között, »duló csatákban« nem szavakkal, hanem tettekkel bizonyítják: »tiéd vagyok, tiéd hazám e szív, e lélek«; nektek épp olyan lelkesen, épp oly készséggel, épp oly elszántsággal kell vállalnotok és teljesítenetek, amit édes hazánk tőletek kíván. És mit kíván tőletek? Azt, hogy minden jóravaló készséget és érzést, amit a természet belétek oltott, igyekezzetek a legmagasabb fokra fejleszteni, emberileg értve: tökéletesíteni. Mi módon? kérditek. Úgy, amint az élet tanítómestere, a történelem tanít: *a kötelességtudás és teljesítés, a rend, pontosság, az erkölcsi fegyelmezettség* útján. Az egész világ bámulja a nagy német nemzet e kiváló erényeit s ha 11 évvel ezelőtt a hatalmas német nemzet egységét és nagyságát a német iskolamester te-

remelte meg s a francia gloire-t ő semmisítette meg, ma e mindent kockára tevő nagy tusakodásban *az erkölcsi fegyelmezettség* fogja a győzelmet megszerezni. A legutolsó német baka azzal a tudattal áll őrhelyén, hogy tőle, kötelessége hűséges teljesítésétől függ hazája boldogsága. Készülnötök kell nektek is, hogy azon az őrállomáson, melyre az élet állít, mindenre elszánt erélylyel és komolysággal megálljatok. Mint a katona odakünn a határokon, az ellenséges tűzvonal előtt, vészben, viharban, süvítő golyózáporban. Erre a testi-lelki készenlétre kell előkészülnötök, úgy lesztek méltók testvéreitekhez, a honvédő ifjúsághoz, amely a végeken történelmet csinál, komolyan, elszántan, lelkesen; ahhoz az ifjúsághoz, amely nem levelenként, hanem koszorúnként szedi a borostyánt.

A kötelességtudásnak és teljesítésnek ez a törvénye legyen előttetek szent és sérthetetlen; mert ez a szolgálat alapja a ti boldogulástoknak; ez a mi nemzeti nagyságunk záloga, kezessége. Ez az erkölcsi fegyelmezettség azt is magában foglalja, hogy igényeiteket mérsékelnetek kell, kívánságaitokat le kell fokoznotok. Ezeknek a nehéz napoknak minden intelme az, hogy le kell mondanunk az élet megszokott kényelmeiről, igényeinkről, hogy értünk, mindnyájunkért küzdő katonáinknak nyujthassuk azt, ami tőlünk telik. Le kell mondanunk tágas, levegős tantermeinkről, nappali és hálószobáinkról, hogy katonáink megkaphassák a vérük hullásával, tagjaik épségével kiérdemelt gondos kezelést és ellátást. Hiszem, hogy ezért ajkatok nem ejt egy zokszót sem.

Szeretném, kedves ifjúság, hogy szavaim a villám cikázásával gyújtsanak világot lelketekben. Szeretném, ha oly komolyan fontolóra vennétek, amilyen lélekből mondom azokat. Szeretném, ha nemes elhatározások kelnének életre szivetekben. Az volna örömöm, ha testetek és elmétek minden erejét feltennétek arra a vértelen háborúra, amelyre most indúltok; ha minden pillanat abban a testi-lelki készenlétben találna, amely a nagy feladatok megoldásának, a nehéz megpróbáltatások leküzdésének feltétele.

Máskor nem tiltottam, sőt csendes örömmel szemléltem fiatalságotok sok bohóságát, gondtalan vidámságát, az élet nyügeit oldozó tréfáitokat, léhaságaitokat. Most arra kérlek, tegyétek félre a léhaság, a gondtalanság napjait. Legyetek komoly és megfontolt fiatalok. Üzzétek el egy időre a tréfa, a vidámság, az ötletek rózsáit. Tudom, nekem sem kedves látvány egy komoly, örömtelen arcu gyermek. De bántana, ha látnám, hogy gondtalan léha-

ságban telnek napjaitok, míg odakünn a csatatereken fiaink, testvéreink véreznek, haláltusában vonaglanak. Nem sokáig kell e komolyságra kérjelek. Rövid ideig, átmenetileg fog arcotokra ülni a komolyság. Aztán nemsokára »lesz még ünnep ezen a világon« s akkor egy végleges nagy győzelem mámorában kitombolhatjuk magunkat.

De az lesz az igazi győzelem, mikor e nagy háború véres tanuságaként végleg levetkőzzük nemzeti hibáinkat és gyöngeségeinket, megerősödünk dicsőséges nemzeti erényeinkben és jó tulajdonságainkban: mikor szivünk megtelik a felebarátainkon való segítés önzetlen érzelmével; mikor lehullanak rólunk a társadalomtól ránk erőszakolt vagy önként magunkra vett osztálykülönbségek, mikor embertársunkban nem a koldust vagy a gazdagot, nem az alattvalót vagy a főnököt nézzük le vagy süvegeljük meg, hanem az embert öleljük magunkhoz. Olyan szeretettel, aminőre a háború tanít; olyan egyenlően, minőre a nagy életveszedelmek nivellálják az embereket.

Ismétlem, történelmi időket élünk, nagy időket, melyek nagy erőfeszítéseket igényelnek; azért imádkozzatok, hogy jöjjön minél hamarább fegyvereink győzelme és dolgozzatok, hogy érjük meg a nagy, a valódi, a belső győzelem örömünnepét. Ámen.

Az 1914—15. isk. évet Isten nevében megnyitom.

Fanghné Gyujtó Izabella.

Egy szép, egy harmonikus élet összeomlott... Kedves, sohasem pózoló s mégis állandóan tiszteletet, szeretetet, nagyrabecsülést parancsoló alakját jóleső érzéssel, lelkesedő örömmel szemléltük. Nagy műveltségét, finom modorát bámultuk. Emelkedett érzése előtt meghajoltunk. Lelke fénye mindnyájunknak lelkébe fényt lövelt.

Szemeiből életének tisztasága sugárzott s egy pillantása lesujtó dorgálás lehetett.

Igazi nő volt, gazdag nemének erényeiben. Nő volt, telve nemét megillető mély vallásos hittel, erős bizalommal, örökké lelkesedő reménységgel.

Nő volt, mélyen gondolkozó, ismeretekkel bővelkedő; komoly, de állandóan derüs kedéllyel.

Ilyen volt világ- és életnézlete is. Nő volt. Finomlelkű, szerény, de talpig önérzetes urinőnek a tipusa.

— *Magyar nő volt!*...

Előkelő uri családból származott s a szellemi, lelki kincsekben gazdag szülők ez örökségét még gyarapította. Kis leány korában — szabadságharcunk idején — éber figyelemmel, fogékony lélekkel hallgatta a régi kuriák nagy alakjainak elbeszéléseit s irodalmi műveiben közkincsé tevé a nagy idők nagy eseményeit és alakjait.

Élt boldog ifjúságot, boldog családi életet, de veszödött, sirt is. Korán temette el férjét és felnőtt korában két szép, nagy tehetségekkel megáldott kedves gyermekét.

Hite, erős bizalma azonban mindig megmaradt. Gyakran imádkozott az úr házában és buzgó áhitattal hallgatta az igét.

Irodalmi munkáival díszes helyet biztosított magának az írók sorában. Ismeri, becsüli s kedvesen őrzi emlékét, gyászolja elhunytát több szépirodalmi lap és társaság.

Önzetlen, munkás, tiszta volt élete, mint egy igazi magyar nőnek a példányképe lehet.

Leányai mellett veje, unokaveje, unokái és dédunokái s a magyar szépirodalmi világ gyászolják.

Mi is gyászolunk érette és szerető nagyrabecsüléssel őrizzük emlékét. *Csifó Salamon.*

IRODALOM.

Ismeretlen evangélium a kereszténység kitagadott Krisztusának hamisítatlan életéről és haláláról. Arad, Zlinszky I. és társa. 1914.

A mult századév kilencvenes éveiben *Notovics* Miklós orosz író fordításában állítólag tibeti forrásokból származó irat jelent meg Jézus ismeretlen életéről, amelynek híre annak idején bejárta a magyar sajtót is. A szakkörök hamar napirendre tértek fölötte. Most, az előttünk fekvő könyv írója, aki magát ugyan nem nevezi meg, de határozottan *György* Jánosra lehet következtetni, lefordította francia nyelvből az egész életrajzot. E mellett beható és részletes tanulmányt írt az életrajz lehetőségéről és fontosságáról. Mert amint írja bevezetésében: „ez az életrajz forradalmi fontosságú bepillantást enged abba a kérdésbe, hogy miként hamisítódhatott meg a Jézus példaadó szociális egyénisége nemcsak az egyházi szervezet és egyházi tanok, de még az evangéliumoknak a kereszténység önfenntartási kényszeréből eredő szándékos vagy önkénytelen elferdítése útján." „A budhista evangeliumnak szelleme sokkal közelebb áll ahhoz, aki a Jézus lehetett — és akinek a nyugati evangeliumok szerint is *lennie kellett*, mint a bibliai evangeliumok". 117. l.

Nem akarjuk ezt a mesterkélt és ellenmondásokkal teljes iratot részletesebben ismertetni. Sőt felfogásunk szerint az író is fölösleges munkát végzett, amikor azt tudományos színű kommentárral látta el s ez által kivánt Notovicsnak erkölcsi elégtételt szolgáltatni. Az a benyomásunk a mű átolvasása után, hogy ebben a munkában György Jánost nem annyira az igazság szomja, mint a ker. egyházak iránt érzett ellenszenve, sőt fanatikus gyűlölete vezette. Különben nem épített volna olyan sokat egy olyan iratra, amelynek önmagában véve sem sok értéke van. De keletkezésének körülményei annyira homályosak és bizonytalanok, hogy azt inkább a jóhiszemű közönség megtévesztésére szánt apokrifus iratnak lehet tekinteni, mint az igazságot megvilágító szövétneknek. De nagy ellentmondást is látunk a György János eljárásában. Ő maga is elismeri, hogy „a kánoni evangeliumok a kivetendő elemek kiszakitása után is nagyobb vallási és művészi értéket képviselnek, mint a buddhista evangelium". 116. l. De hát akkor miért kell az egyházakat kárhoztatni azért, mert a kánoni evangeliumok alapján állanak? És hogy lehet a kánoni evangeliumokat, amelyek sokkal fölötte állanak, a csekély értékű buddhista evangeliummal megvilágítani? Mintha valaki a napot egy csillag fényénél

akarná tanulmányozni! Bár ez a mű kedvez a mi hitbeli felfogásunknak, mégis úgy hisszük, hogy a György János széleskörű tudását, szivós kitartását és vasszorgalmát sokkal értékesebb bibliai vagy szociális tanulmányokban juttathatná kifejezésre, minthogy ilyen kétes értékű munkára pazarolja azt *V. A.*

„Mi célból és kikkel szövetkezzenek a protestánsok?" Irta: Jánosi Zoltán. Debrecen 1914. Hegedűs és Sándor. Ára 50 fill.

Az ismert nevű debreceni prédikátor e 15 oldalas füzetben tulajdonképpen a keresztény vallás és a szociálizmus viszonyát tárgyalja s arra az eredményre jut, hogy a katolicizmus történelmi és hittani irányánál fogva nem szövetkezhetik a szocializmussal. Egészséges szövetkezése a szocializmusnak csak a protestantizmussal lehet. Ezt a szövetkezést a helyesen értelmezett „istenországa", érdekében meg is kell teremteni. Határozottan elítéli azokat, akik az igazi kereszténység és a szocializmus között minden áron ellentéteket akarnak keresni, mig a kettő közötti „megegyezést" nem veszik észre. Ezek nem tudják, mit cselekszenek.

Igen örvendünk, hogy a kiváló szónok és író mind a kereszténység és szocializmus viszonyát illetőleg, mind Konstantin császárnak az első egyetemes zsinaton betöltött szerepére nézve, teljesen arra az álláspontra helyezkedik, amelyet mi is szivesen teszünk a magunkévá s amelynek e folyóirat lapjain többször is kifejezést adtunk. Az erővel teljes stilussal és igazi protestáns szabadelvüséggel irott füzetet olvasóink figyelmébe ajánljuk. *V.*

Francis David. Faunder and Martyr of unitarianism in Hungary. Irta: William C. *Gannett.* London, 5. Essex Street, Strand, W. C. (The Lindsey press) 1914.

A mi Dávid Ferencünkről szól ez a rövid kis művecske, mely alig nehány hónapja hagyta el az angol sajtót. A nyolcadrét alakú könyv 62 oldalának tömör sorai értékes adatokban ismertetik a magyar unitárizmus keletkezését s nagy alapitójának küzdelmes életét és tragikus halálát.

Bevezetésében az író munkájának forrásaival ismertet meg, amelyeknek száma — nyelvi nehézségek miatt — szükségképpen korlátozott. Jakab Elek munkáját Dávid Ferencről felemlíti, de a magyar nyelv nem tudása miatt abból semmit sem meríthetett. Dr. Boros György teologiai tanár egy meglehetős nagyterjedelmű kézíratát használja legfőbbképpen, melyet annak idején Joseph Henry Allen cambridgei professor részére készített volt Dávid Ferencről. A kézírat egyes homályos, illetve kivonatosan rövid helyeit pedig szintén dr. Boros útbaigazító levelei alapján egészítette ki.

A két rész közül, melyre a kis munka oszlik, eredetibbnek és érdekesebbnek a második, rövidebb része mondható.

Az első rész különben Dávid Ferenc életével és szerepével foglalkozik s adataiban már a mi tankönyveinkből ismeretes történetet hámozza ki. Újat, eredeti megállapitásokat nem ad, de az eseményé-

ket oly ügyesen csoportosítja és oly értelmes világossággal okadatolja, hogy nagyobb történeti tudású olvasó érdeklődését is meg tudja fogni. A világtörténet korszerű mozzanatait ügyesen kapcsolja bele az új hit mozgalmának történeti keretébe, s ebben a törekvésében jókora önállóságot mutat.

A második rövidebb részecske „a mi Waldenseink"-ről („our Waldenses") szól. Így nevezi a magyarországi unitáriusokat, mely név valóban találó, egy szóban fejezi ki, hogy kicsiny, hegyi nép, tisztességtudó és erényes, történetében martir nép."(51. lap.) A Dávid halála utáni szomorú üldöztetések korát röviden vázolva, egyházunk jelenlegi állapotát és szerzezetét ismerteti meg a nem unitárius, vagy jobban mondva a nem magyar unitárius olvasóval. Amikor episzkopális egyházszervezetünkről ír a szabad és független gyülekezetekben élő angol és amerikai unitárius csodálkozó kétkedő megjegyzéseivel, azzal a kijelentéssel vágja útját „hogy ők az igazi unitáriusok, az ősi eredeti törzs és mi vagyunk a „különbözők".

Gannet munkája nem tudományos munka, nem is annak volt szánva. Azt a feladatát pedig, hogy a magyar unitarizmust minden leereszkedő britt nagylelkűség nélkül értesse meg az angol nyelvű hitrokonokkal, megértő őszinte szeretetével, kielégítően, sőt dicséretesen oldotta meg. Nekünk magyar unitáriusoknak éppen becses e kis könyvecske, bár mi történetíróinktól Dávid Ferencről többet is kaphatunk. E könyvecskén kivül azonban még az eddigi angol és amerikai hasonló próbálgatásokban sem találjuk meg sehol, hogy a magyar unitárizmus valóban vezető szerepet foglal el az unitárius hitelvek történetében, nemcsak kronológiailag, hanem liberális, egészséges, fejlődésre ösztönző eszme-irányzatánál, jól szervezettségénél fogva is. —*őr*—

KÜLÖNFÉLÉK.

Dr. Nyiredy Géza emlékalap. (Nyilvános elszámolás és köszönet.) A kollégium igazgatósága elhatározta, hogy néhai dr. Nyiredy Géza feledhetetlen kartársunk emlékének megörökítésére koszorúmegváltás címen alapítványt létesít, melynek rendeltetését később állapítja meg. Habár az igazgatóság e szándékát a hírlapokban közzétette, mégis számtalan sok virágkoszorú borította általánosan tisztelt és szeretett kartársunk koporsóját. De az emlékalapra is tekintélyes összeg gyűlt össze, amint a következő számadás mutatja:

E célra a következő adományok folytak be:

A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa 100 kor., kolozsvári gyógyszerész egyesület 200 kor., Ferencz József és neje 50 kor.. kolozsvári gyógyszerész gyakornok tanfolyam hallgatói 46 kor., kolozsvári másodéves gyógyszerészek 44 kor., dr. Gál Kelemen és családja 30 kor., dr. Boros György és neje 30 kor., Cslfó Salamon és neje 30 kor., Albert Dénes és neje 30 kor., Kelemen Lajos és családja 30 kor., az unit. főgimnázium V. osztálya 24 kor. 74 fillér, az unitárius főgimnázium IV. osztályának tanulói 20 kor. 62 fillér, Nagy Gyula és neje 20 kor., Sinczky Julia 20 kor, Pálfi Márton és családja 20 kor., Kovács Kálmán és neje 20 kor., Vári Albert és neje 20 kor., dr. Engel Gábor 20 kor., Szigethy István és neje 20 kor., Femminger Oszkár és neje 20 kor., Gelei József és neje 20 kor., Szantner Lajos 20 kor., dr. Mikó Lőrinc és neje Zsakó Aranka 20 kor., dr. Mikó Imre 20 kor., Gyulay Árpád és családja 20 kor., Lukácsi József dr. 20 kor., unitárius főgimnázium VI. osztályának tanulói 18 kor. 30 fillér, az unitárius főgimnázium I. osztályának tanulói 11 kor. 34 fillér, az unitárius főgimnázium II. osztályának tanulói 10 kor. 04 fillér, Váry Vilma 10 kor., dr. Barabás Ábel 10 kor., László Gyula 10 kor., Gálfi Lőrinc 10 kor., dr. Varga Béla 10 kor., Márkos Albert 10 kor., dr. Borbély István 10 kor., Uzoni Imre 10 kor., dr. Kiss Ernő és neje 10 kor., Hidegh Mihály 10 kor., Ürmösi Károly 10 kor., dr. Páter Béla 10 kor., özv. Mikó Imréné 10 kor., Végh Mihály 10 kor., Kócsi Andor 6 kor., az unitárius kollégium elemi iskolájának III. és IV. osztálya 5 kor. 08 fillér, dr. Kovács Lajos 5 kor., Gálffy Zsigmond 5 kor., Nagy József 5 kor., Berde Gábor 5 kor., Sándor János 5 kor., Régeni Áron 5 kor., dr. Borbély Ferenc 5 kor., Deák Ferenc 5 kor., Antal Szabin okl. gyógyszerész 5 kor., Andrási Ferenc 3 kor., Istvánffy Sándor 3 kor., Szathmáry János 3 kor., Vargyas András 3 kor., Badóczi Márton 3 kor., Székely János 3 kor., Kovács József 2 kor., Magyary Mihály bányafőmérnök 10 kor., Tokay László VI. g. o. t. 2 kor., az unitárius főgimn. III. osztály tanulói 7 kor. 60 fillér, a VIII. o. tanulók 7 kor. 40 fillér, a Kriza-önképzőkör természettudományi osztályának tagjai 12 kor. 54 fillér,

Biedermann János 30 kor., dr. Hintz gyógyszertár gyógyszerészei 17 kor., dr Biró gyógyszertár gyógyszerészei 10 kor., Halász gyógyszertár gyógyszerészei 9 kor., Burger gyógyszertár gyógyszerészei 8 kor., dr. Czecz gyógyszertár gyógyszerészei 3 kor., Lukács gyógyszertár gyógyszerészei 3 kor., Gál Jenő 20 kor., báró Petrichevich-Horváth Kálmán 20 kor., Nussbaum Adolf 5 kor., Botár István 10 kor., székelykeresztúri unitárius gimnázium tanárai 45 kor., Benczédi Pál 10 kor., Józan Miklós 10 kor., Bede János 10 kor., kolozsvári unitárius egyházközség 20 kor., Rigó Árpád Szilágysomlyó 30 korona. *Összesen 1470 korona 66 fillér.*

Fogadják a nemesszivü adakozók e helyen is az unitárius kollégium igazgatóságának hálás köszönetét.

Az igazgatóság ezúton is felkéri a megboldogult volt tanítványait, tisztelőit és barátait, hogy e célra szánt adományait a kollégium igazgatójához küldeni szíveskedjenek. Minden adományt nyilvánosan nyugtázni fogunk.

Kolozsvár, 1914. szeptember 26-án.

Dr. Gál Kelemen,
igazgató.

Iszlai Márton emlékalap. (Nyilvános elszámolás és köszönet.) A kollégium igazgatósága elhatározta, hogy néhai nagyérdemü énektanitója emlékének megörökitésére koszorúmegváltás címen alapot létesit, melynek rendeltetését később határozza meg. Felhivására eddig a következő adományok folytak be: az unitárius főgimnázium tanári kara 50 kor., az unitárius egyház képviselő tanácsa 50 kor., a teológiai tanári kar 25 kor., Ferenc József 20 kor., Kiss Sándor 20 kor., Gál Jenő 10 kor., Végh Mihály 10 kor., dr. Lukácsi József 10 kor., Gyulay Árpád 10 kor., Kolozsvári unitárius egyházközség 10 kor., R. Ágnes „egy régi tanítványa" 5 kor., Mina Jánosné 4 kor., Ürmösi Károly 2 kor. *összesen 226 kor.* Fogadják a nemesszivü adakozók e helyen is az unitárius kollégium igazgatóságának hálás köszönetét. Kolozsvár, 1914 szeptember hó 26-án. Dr. Gál Kelemen, igazgató.

A háboru. A junius 28-i sarajevói gaztett lobbantotta lángra azt a szikrát, amely most elnyeléssel fenyegeti a világot. A nagyszerb eszméktől mámoros gonosztevőket kérdőre és felelősségre akarta vonni a monarchia, amely a türelemnek hihetetlen példáját mutatta hosszu éveken keresztül. Szerbia nem teljesitette azokat a kivánságokat, melyeket az osztrák-magyar monarchia saját békés fejlődése és nyugalmas élete biztositásáért felállitott. Oroszország, a szlávság titkos felbujtója, magáévá tette Szerbia ügyét. Az a kisérlet, hogy az ügyet a monarchiára és Szerbiára korlátozzák, ami a kérdés legtermészetesebb megoldása lett volna, nem sikerült. Titokban megkötött szerződések s a népek természetes vonzalma egyik népet és országot a másik után vonták bele a kavarodásba. Németország rendithetetlen hűséggel és állhatatossággal állta s állja a köteles szövetségi hűséget s védi saját életét, hatalmát és kulturáját. A kanesukával kormányzó Oroszország, a forradalmi Franciaország és Anglia, a ravasz kalmár védelmükbe vették a két ország trónörökösét elpusztitó gyáva

orgyilkos bandát. Belgium e pillanatban már áldozatául esett francia szeretetének. Montenegró — similis simili gaudet — Szerbiához csatlakozott. Egyptomot és Portugáliát Anglia, Marokkot Franciaország hadüzenetre kényszerítették. Japán Németország kinai területére vetette magát. Németország és az osztrák-magyar monarchia fél Európával és Ázsiával áll szemben. Eddig magukra, de a legközelebbi jövő talán állit még melléjük szövetségeseket. Törökország mozog Anglia és Oroszország ellen; az indiai forradalom, melynek megfékezését Anglia Japántól kunyorálta ki, széles hullámokat vet s kiszámithatatlan esélyeket rejteget. Szószerint igaz hát, hogy a sarajevói szikra lángra lobbantotta az egész világot.

Persze a háboru valódi oka mélyebben fekszik. Az orosz cár a németség és a protestantizmus leverésének jelszavával indult hadba. A német kultura és szellem és a szláv kulturátlanság és tömeg-erő véres próbálkozása lesz ez a háboru, melynek nehezen titkolt érzelmi mozzanatok, elfojtott ellenszenv is rugói közé tartoznak. Mert a szlávság magára talán mégsem merészkedett volna a háboruba belevágni, ha Franciaországban a nép lelkében elhomályosúlt, de a vezető politikusoktól annál inkább ápolt revanche gondolata nem éleszti merészségét s ha Anglia nem számitott volna arra, hogy Francia- és Oroszország segitségével a kultura, a közgazdaság és kereskedelem terén hatalmas és veszélyes ellenfelét, Németországot le fogja gyűrni. A három szövetségest nem a szeretet köti össze egymással, hanem a hatalmas Németország gyűlölete. Németország és a monarchia a legszilárdabb szövetségi hűségben nemzeti becsületükért és az európai kultura védelmére fogtak fegyvert, mert még elgondolni is borzasztó volna, hogy a muszka szellem és kultura tegye rá Európa szellemi arcára a maga bélyegét. Ha az oroszok győznének, az ázsiai szláv áradat menthetetlenül elöntené egész Enrópát. Ezért minden józan gondolkodás előtt érthetetlen Franciaország és Angolország rövidlátó és ostoba politikája s ezért van igaza a német birodalom kancellárjának, Bethmann-Hollwegnek, hogy Anglia, mikor Oroszországgal és Japánnal Németország ellen szövetkezett, a kultura és civilizáció ügyét árulta el s az európai népek és államok szabadságának védelmét a német és osztrák-magyar kardok hivatásos kötelességévé tette.

A nemzeti élet és becsület védelmére fogtunk fegyvert és egy pillanatig sem kételkedünk, hogy a végleges győzelem a miénk lesz, mert nálunk a becsület, mi indultunk hadba az erkölcsi világrend nevében és érdekében. A háboru rövid nehány hét alatt elpusztitja, megsemmisiti a kulturának hosszú, békés évtizedeken át fölhalmozott, meggyarapodott kincseit. Iszonyu borzalmakat, vérfagyasztó jeleneteket tár szemeink elé. Sok drága magyar vér áztatta már s fogja még áztatni ezt a véres földet. A háboru sok boldog feleséget kelt fel egyik napról a másikra özvegyül, sok kenyérért siró gyermeket foszt meg a kereső és fenntartó apától, sok apát büszkeségétől, egyetlen gyermekétől. Kimondhatatlan nagy a kár, amit emberben, mindenféle értékben szenvedünk s a veszteség, mely mindnyájunkat máról holnapra szegénnyé tesz.

Folyóiratunk két-három évvel ezelőtt örömmel nyitotta meg hasábjait *a világbéke* gondolatát propagáló munkáknak S ha valakinek, bizonyára az egyháznak s az egyház törekvéseit szolgáló folyóiratnak nemcsak joga, de

hívatása is, fölvetni a kérdést: vajjon van-e mai kulturánk állapotában jogosultsága a háborunak?

De az előzmények után fönntartás nélkül szólunk a háboru mellett Nem azért, mert az állam kormánya nem tudott a megoldandó kérdésre más feleletet, más megoldást találni, hanem azért, mert meg vagyunk győződve arról, hogy a haza, a kultura, a nemzeti becsület olyan értékek, melyeknek őrizésére vagyunk hivatva s melyeknek védelmében az életet is fel kell áldoznunk. S ha a háboru nem egyezik is meg Jézus evangeliumával, bizonyára az sem egyeznék meg, ha az európai kulturát szabad zsákmányul kardcsapás nélkül odadobnók s a szabadságot az orosz szolgasággal cserélnők fel.

Nem akarunk a háboru védelmezői közé felcsapni s apologétáknak beállani. De eltagadhatatlan tények szólnak a háboru nagy nevelő hatásáról. Bizonyos erkölcsi emelkedettség szállta meg a lelkeket. Az istenhez való visszatérés vágyakozása tartja elfoglalva az embereket. Az egész nagy magyar társadalom egy megható áldozati oltár képét mutatja, melyen szive szerint hozza meg áldozatát nagy és kicsiny, gazdag és szegény egyaránt. A nagy veszedelem sejtése egyetlen tömör és áttörhetetlen falankszszá egyesítette ezt a máskor sokfelé tagolt, különböző érdekszálaktól szétkülönített társadalmat. A végleges döntő győzelem megingathatatlan hite egy egységes nagy gondolatban tömörítette a politikai nemzet minden tagját faji és vallási különbség nélkül. Eltünedeznek a társadalmi osztályokat elválasztó sorompók. Mint a megriadt nyáj, egyek vagyunk gondolatban, érzésekben, reményeinkben és várakozásainkban. Mindmegannyi érték, melyeket a háboru eddigi folyamában már is revelált.

Kolozsvári kollégiumunk egész épülete — kivéve a közigazgatási helyiségeket — katonai tartalék-kórház céljaira van berendezve. Sok gondot adott és sok rendkivüli költséget okozott, mig a tanitás céljaira a régi kollégium néhány helyiségét, az internátus és konviktus céljaira a városi Redout termeit átalakithatták, berendezhették. A beiratkozás okt. 5—7-én, az iskolai év ünnepélyes megnyitása 8-án reggel 8 órakor volt a templomban. Bennlakást a helyszüke miatt csak az unitárius vallású tanulók kaphattak, a többiek künn a városon családoknál helyezkedtek el. A tanárok közül Márkos Albert, dr. Borbély István, dr. Kiss Ernő és Gálffy Zsigmond teljesitenek katonai szolgálatot. Ezek óráit az itthonmaradott tanárok lelkesedéssel vállalták.

Székelykeresztúri főgimnáziumunkban a folyó isk. évvel megnyilt a VII. gimn. osztály. Történelmi pillanat ez, mert hosszú évtizedek gondokkal, töprengésekkel teljes reménye és várakozása vált valóvá. Adja Isten, hogy teljesedjenek és valósuljanak mindazok a gondolatok, melyek mindnyájunk lelkében ez intézet létesitéséhez fűződnek! Az eddigiekhez még szebb sikereket és dicsőséges fejlődést és előhaladást kivánunk, midőn az öröm és büszkeség érzésével köszöntjük a testvérintézetet uj épületében!

Halotthamvasztás. Budapest főváros tanácsa már 1912-ben állást foglalt a halotthamvasztás mellett. E tárgyban szabályrendeletet dolgozott ki és küldött fel a belügyminiszteriumba. Ott azonban mindezideig nem foglalkoztak a kérdéssel. A főváros tanácsától a háború megint felszínre dobta a kérdést s most sürgetik a belügyminiszter jóváhagyását. Európában még csak Oroszországban és a Balkánon ismeretlen a halotthamvasztás, másutt mindenütt vannak nemcsak hívei, hanem a krematoriumok is egyre-másra emelkednek.

Megnyílt a debreceni tudomány-egyetem. Minden nagyobb ünnepélyesség nélkül — jóformán csak a helyi és vidéki érdekeltség részvétele mellett — a nagy templomban tartott alkalmi istentisztelet keretében okt. 1-én nyílt meg a debreceni új egyetem. A tanári kinevezésekkel a tiszáninneni ref. egyházkerület — amint a Sárospataki Ref. Lapokból olvassuk — sehogy sincs megelégedve. Megdöbbenve állapítja meg, hogy az egyházi körök akaratukat már most az első alkalommal sem tudták érvényesíteni. Mi lesz majd később? Olyanok kerültek be, akikért Csernoch kardoskodott, ellenben két érdemes emberük, akiknek minden módon tanszéket szerettek volna biztosítani, mellőztetett. Ellentétes világnézetek összeütközését, sok százados harc alatt omos megújulását látják e mellőzésben s felháborodva kérnek elégtételt. A megnyításig a teológiai, jogi és bölcsészeti fakultásra 225 hallgató iratkozott be. Az állami egyetemen 5 tanár nem református.

A nem állami tanárok új nyugdíjtörvénye. Az új nyugdíjtörvény, amely . évi szept. 1-től lépett életbe, az özvegyek és árvák ellátásáról a régi törvénnyel szemben elég bőkezűen gondoskodik. Az özvegy járulékát a férj javadalmának 60—50—40%-ában állapítja meg. Az árvák nevelési járuléka fejenként az özvegyi nyugdíj $^1/_5$ része. A nyugdíjazott tanár lakbérnyugdíj címen az élvezett nyugdíj 25—22%-át kapja. De a kedvezményekkel szemben sok terhet ró nemcsak a tanárokra, hanem a fenntartó testületekre és a tanuló ifjúságra is. A fenntartó testület az alkalmazottak beszámítható fizetésének 7%-át fizeti s ebből a tanárokra nem háríthat át semmit, amit megtehetett a régi törvény szerint, mert a fizetendő 5%-ból 2%-ot kivethetett a tanárokra. A tanárok fizetésük 600 K-án felüli összegének $^1/_3$-át fizetik egyszersmindenkorra szóló járulék s ezenkivül a beszámítható évi fizetés $1^1/_2$%-át évi járulék címen. Az új *áll.* nyugdíjtörvény nem ró ki évi nyugdíjjárulékot arra a tanárra aki az új törvényt nem fogadja el, hanem a régi mellett marad, de a felekezeti nyugdíjtörvény egyenlően előírja az évi járulékot mind a 30, mind a 35 éves szolgálatot vállalók részére. A 35 évet elfogadó áll. tanárok az egyszersmindenkorra szóló járulékot sem fizetik, csupán az $1^1/_2$%-ot. Ez sérelmes a nem áll. tanárokra s megtagadása és megcsúfolása *az egyenlő elbánás elvének*, amelyet nem régen kormányzati elvül kimondottak s igyekeztek is megvalósítani.

A tanuló ifjúság az eddigi járulék (fejenként 6 K) kétszeresét fogja fizetni. E nyugdíjintézetbe bevétettek a theológiai akadémiák is, melyeknek a tanulói, tanári és fenntartói járulékot visszamenőleg be kell fizetniök.

Kenessey püspök gyásza. Dr. Kenessey Béla erdélyi ref. püspököt mélységes gyász érte. Rajongásig szeretett édesanyja: özv. *Kenessey Albertné* szül. perlaki Perlaky Ida szept. hó 16-án életének 78. évében elhunyt Kolozsvárott. A nemeslelkű matróna porhüvelyét szept. 18-án helyezték örök pihenőre. Az erdélyi református egyházkerület mély bölcsességű vezérének fiui gyászában őszinte részvéttel osztozunk.

Wundt Vilmos a háborúról. A híres lipcsei egyetemi tanár szept. 10-én felolvasást tartott, melyben Fichtének az igazi háború fogalmáról (1813) tartott előadásából kiindulva, Angolországot bélyegzi meg, mint e világháború kitörésének főokozóját. VII. Edward királyt úgy jellemzi, mint Németország visszaszorításának főintézőjét, Grey minisztert pedig, mint az ő végrendeletének végrehajtóját. A Németországra kényszerített háborút az entente cordiale részéről való rabló támadásnak minősíti, teljes bizalmát fejezi ki a német nép és német hadsereg győzelme iránt és Kant intelmével fejezi be előadását: „A legfőbb dolog az emberre nézve a kötelesség és a legnagyobb e világ javai közt az erkölcsi akarat.“ A háború várható eredményeivel is foglalkozott előadásában. Erre nézve kifejti, hogy a hadisarc révén az országba özönlő arany igen kétes értékű áldás. Gyorsan termékennyé kell tenni ezt a pénzt s erre a legjobb mód, ha gyarmatokat szerez Németország és ezekbe fekteti majd a milliárdjait. Az angolok rablását, amelyel elfoglalták a védtelen német gyarmatokat, nem lehet véglegesnek tekinteni. Franciaországot részvétre érdemes áldozatnak tartja, amely politikusainak köszönheti szomorú sorsát. Egyre kell törekednünk: a francia revanche-gondolatot mindörökre lehetetlenné kell tenni. Angliától, amelynek sokja van, sokat kell követelni. A kis angol szigetország úgyis nehezen birja már megtartani óriási gyarmatbirtokait. A koloniális munkamegosztást igazságosan kell elosztani. A gyarmatok kultiválását Németország igazságos kulcs alapján kívánja megállapítani. Az orosz problémával szemben is állást foglal a német bölcsész: Oroszország — úgymond — hűtlenné lett nagy feladatához, hogy t. i. német segítséggel közvetítse a kulturát elmaradt tartományaival. Oroszország zászlaján nem barbár országainak kultiválása áll, hanem a kulturországok barbarizálása. Amit a győzelmes Oroszország jelentene Európában, az olyan borzalmas gondolat, hogy rémülten fordítjuk el lelki szemeinket az ilyen háború befejezésétől. A cél tehát körülbelül ez legyen: Orosz-Lengyelországot el kell szakítani Oroszországtól. A Balti-tenger partjának nemzetei által lakott orosz tartományokat egyesíteni kell Németországgal. Finnországot föl kell szabadítani az orosz rabság alól és függetlenné kell tenni. Meg kell mutatnunk, hogy nem vagyunk kapzsiak és ezt a szép kultur-országot nem szabad magunkhoz venni. A lelkes tudós azután azt mondja, hogy a békét a háború után biztos és tartós alapokra kell helyezni és ezt csakis a középeurópai államok konföderációja képes megteremteni. Olyan legyen ez, mint Amerikában az Egyesült-Államok; a közép-európai Egyesült-Államok ideája megérett a megvalósulásra — mondja Wundt — és a jövő kultur munkáját ennek megteremtésére kell szentelnünk. (Sárosp. Ref. Lapok. 40. sz.)

X. Pius. „Szegénynek születtem, szegényül éltem, szegényként akarok meghalni.“ Meghatóan hangzanak ezek a szavak az aug. 20-án meghalt Sarto József végrendeletéből. Őszinteségükben nem lehet kételkednünk. Ez az egyszerü ember nem fösvénységből, hanem meggyőződésből élt szegényen. Élete, vagyona, ami kicsi volt, az egyházé. Rokonainak is csak nagyon szerény összegeket hagyományozott. Testét nem balzsamoztatta be, nem kivánt pompás síremléket, mint sok elődje.

S ennek az igénytelen, egyszerü embernek a kormányzása a legnyugtalanabb és legmozgalmasabb 11 évet mutatja. Nem a politikai, világí hatalmakkal szemben. Politikához nem értett, azzal nem törődött. Kiadott rendeleteit, intézkedéseit, ha kifogásolták, mindjárt változtatta, módosította. Néha komikusan is hatott ez a tanácstalansága. Pap volt minden ízében és esetlen és járatlan a mozgása a modern társadalmi és állami élet útvesztőiben. *Omnia instaurare in Christo.* Ez volt a programmja s ehhez hű maradott. Minden intézkedésével ezt a célt kivánta szolgálni. Hadat küldött a „modernisták“ ellen s ezzel nagy vihart támasztott. Kiátkozással fenyegette meg azokat a világi hatalmakat, melyek a pápaválasztás befolyásába beleavatkoznának, reformálta a házassági jogot, egyházi személyeknek világi törvényszék elé idézését az egyházi hatóság engedélyétől tette függővé; mereven és alkut nem ismerően állást foglalt az egyház és állam szétválasztása ellen Franciaországban. A Borromeus-enciklikában „a kereszt dölyfös és lázadó ellenségeinek“ minősíti a reformátorokat, „az erkölcsi féktelenség“ embereinek. Mindez mutatja, hogy volt egységes programmja: *a társadalom keresztényiesítése,* — a maga értelmezése szerint.

A kath. egyháztörténelem ezt az igénytelen, ezt a makulátlan erkölcsü embert nagynak fogja minősíteni s joggal a legkatholikusabbak egyikének összes elődei között. És mi? Csak azt állapíthatjuk meg, hogy minden törekvése sikertelen maradt.

XV. Benedek, az új pápa, szept. 8-án enciklikát bocsátott ki a földkerekség katholikusaihoz. Elborzad azon, hogy Európa nagyrészét tűzzel és vassal pusztítják és emberek ezreinek vérével öntözik. Mindent megkisérel, hogy véget vessen e borzalomnak s az egyház híveinek, a papoknak figyelmébe ajánlja, imádkozzanak otthon és a templomokban, hogy a háború minél hamarább véget érjen. „Teljes lelkünkből kérjük azokat, akik a népek sorsát vezetik, az emberi társadalom javára kerüljék az egyenetlenséget s gondolják meg, hogy sok gyász és nyomor van a földön, hogy sem azt növelni kellene és sok romlás történt és elég embervér folyt már el. Adjanak helyet szívükben a béke érzelmeinek és nyújtsanak kezet egymásnak. Igy megszerzik maguknak és népeiknek Isten gazdag áldását, nagy érdemeket szereznek a műveltség körül és nekünk azt nyújtják, ami nekünk a legkedvesebb és leginkább szívünk szerint van, aki az annyira bonyolult viszonyok által apostoli hivatalunkat nem kevéssé látjuk zavarva.“

Katholikus lapok azt remélik tőle, hogy egyesíteni fogja XIII. Leó és X. Pius irányait. Az előbbitől átveszi a terjeszkedő világegyházpolitikát, utóbbinak megtartaná elmélyedő vallásos irányzatát, a hitélet emelését célzó törek-

véseit. A vallásos irányzat megtartása mellett annak az integrista iránynak elhagyását is várják, amely túlontúl megkötötte a kath. tudományos kutatás szabadságát, másrészről megszorította a püspöki jogkört is és felesleges centralizációt teremtett.

Gyászhírek. *Ifj. désfalvi Pataky László* szeptember 30-án életének 52, boldog házasságának 29. évében elhunyt. Kisküküllőmegye törvényhatósági bizottságának virilis, az egyházi fő- és képviselő tanácsnak tagja és a küküllői unitárius egyházkör felügyelő gondnoka volt. Különösen utóbbi minőségében fejtett ki buzgó tevékenységet. Tisztelői és barátai emléke megörökítésére koszorúmegváltás címen emlékalapot létesítettek, melyre eddig 380 K gyült össze. Elvesztét nagy és előkelő rokonság siratja.

Sepsiszentiváni Szent-Iványi Miklós, az ilyefalvi választó kerület országgyűlési képviselője, Háromszék vármegye nyug. alispánja, kir. tanácsos, az unitárius egyház főtanácsának tagja, a háromszéki unitárius egyházkör felügyelő gondnoka, közigazgatási és törvényhatósági bizottsági tag október 9-én életének 67., házasságának 37. évében rövid szenvedés után meghalt. A háromszéki egyházkörnek 21 évig volt nagy buzgóságú és érdemekben gazdag felügyelő gondnoka s elvesztét az egyházkör és nagykiterjedésű rokonság méltán fájlalja.